

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij
De Erven F. Bohn, 1900-1940**
Claeyssens, S.A.A.

Citation

Claeyssens, S. A. A. (2014, October 7). *'De mensen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29087>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29087>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29087> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Claeysens, Steven Achiël Adriana

Title: 'De menschen koopen alleen boeken, welke ze nodig hebben'. Uitgeverij De Erven F. Bohn, 1900-1940

Issue Date: 2014-10-07

IV

De Volks-Universiteits-Bibliotheek

In 1928 beschrijft en evalueert Jenny Maria Kraft voor de World Association of Adult Education het volksontwikkelingswerk in Nederland. Ze onderscheidt drie belangrijke middelen die ingezet worden: onderwijs, boeken en diverse artistieke of culturele initiatieven (zoals concerten, tentoonstellingen, e.d.). Over het tweede middel, het boek, is ze stellig: goed werk levert de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en allerhande leen- en leesbibliotheken, maar 'the use of books for mental self-development, however largely aided by lending them out to readers, will only truly benefit people if the books can become their property.'¹ Gelukkig is er de *Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur*, beter bekend als *De Wereldbibliotheek*, die met haar uitgaven ook de minder koopkrachtige lezer de mogelijkheid biedt een bibliotheek te bezitten. Met groeiend succes, aldus Kraft: 'The work of this society has given rise to the issue by ordinary publishing firms of similar series, the one of chief importance being the University Extension Series on the lines of the English Home University and Cambridge Manuals of Science and Literature.'²

Dat Kraft de door Leo Simons in 1905 opgerichte Wereldbibliotheek noemt, wekt geen verwondering.³ De Maatschappij is ontegenzegglijk het

¹ J. Kraft, 'Holland: General', in: *International Handbook of Adult Education*. London 1929, p. 202-213. Citaten op p. 210. Het boek verscheen naar aanleiding van de eerste World Conference on Adult Education.

² Kraft, 'Holland: General', p. 211.

³ Uit de correspondentie tussen Leo Simons en de uitgevers blijkt dat Jan en Kees Tadema bij de oprichting van de Wereldbibliotheek achter de schermen optraden als raadgevers. Simons' vraag of een van hun beiden 'bereid zou zijn als commissaris in de te stichten vennootschap op te treden (16 december 1904), wijzen ze echter af: '[...] wegens voor ons geldende principiële redenen, moeten wij bij voorbaat ook nu tot ons leedwezen U een weigering doen toekomen. Onze bedoeling was dan ook dat we bij den opzet der zaak, als ook bij de verdere exploitatie gaarne U desgewenscht van onpartijdig advies zouden willen dienen.' (AB, C 48, fol. 298, 323 en 332, brieven aan L. Simons, en C 158 en C 163, brieven van L. Simons. Vergelijk ook met De Glas, *Nieuwe lezers voor het goede boek*, p. 67-74.) Later schrijft Kees Tadema: 'En eindelijk kwam deze begaafde, ondernemende en veelzijdig belangstellende man tot de firma [= De Erven F. Bohn] met het plan van een 'Wereld-bibliotheek', waarin allerlei belangrijke werken, zowel

belangrijkste uitgeversinitiatief op het vlak van volksontwikkeling in die jaren. Maar ze kan er niet onderuit nog een ander initiatief te noemen: de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK (V.U.B.), een serie populair-wetenschappelijke boekjes uitgegeven door De Erven F. Bohn. Het eerste deeltje verschijnt in 1920. Het is een *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* van de hand van J.C. van Eerde, destijds hoogleraar en directeur van de afdeling Volkenkunde van het Koloniaal Instituut te Amsterdam. Het laatste deeltje zal het licht zien in 1943. Het betreft het derde en laatste stuk van de *Inleiding tot het Nieuwe Testament* van Johannes de Zwaan, de Leidse hoogleraar in de theologie.⁴ Twee jaar later, aan het einde van de oorlog, zullen bijna alle 76 nummers uitverkocht zijn. Meer dan 300.000 V.U.B.-exemplaren vonden een eigenaar. Gedurende een kwart eeuw gingen per jaar gemiddeld zo'n 12.000 (of per dag ongeveer 33) boekjes uit de serie over de toonbank. In het gedenkboek van de uitgeverij uit 1952 heet het dan ook dat de V.U.B. een uitgave is welke 'voor de firma waarlijk van groot belang is geweest'.⁵

Dit hoofdstuk behandelt in de eerste plaats de introductie van deze reeks in het Bohn-fonds. Hoe komen de Tadema's tot het besluit een 'populair' segment in de vorm van een populair-wetenschappelijke reeks toe te voegen aan een fonds dat toch steeds duidelijker een (streng) wetenschappelijk karakter vertoont? Welke boekjes nemen ze op in de reeks en welke niet? Welke auteurs worden aangetrokken om een bijdrage te leveren en hoe komen de uitgevers tot een uitnodiging of een afwijzing? Welke strategieën van fondsvorming krijgen daarbij voorrang?

De introductie van een nieuwe reeks is daarnaast het uitgelezen moment om stil te staan bij de reclamepraktijk. Hoe introduceren de uitgevers

hollandse als andere uit de wereldliteratuur zouden worden opgenomen. Over dit grootse plan zijn vele besprekingen gevoerd, doch Simons met zijn onuitputtelijke werkkraft kennende, vreesde men [= J.C. en J.L. Tadema] dat de uitvoering daarvan zo zeer de eigen zaken in beslag zou nemen, dat zij daardoor langzamerhand geheel overvleugeld zouden worden.' ([Tadema], C.H. Bohn en zijn opvolgers, p. 79-80.)

⁴ Het eerste en tweede stuk van De Zwaans' *Inleiding tot het Nieuwe Testament* verschijnen in 1941. In 1948 neemt de uitgeverij de draad weer op met de zogenoemde 'tweede reeks' van de V.U.B., waarin zowel herdrukken uit de eerste reeks als nieuwe deeltjes verschijnen.

⁵ [Tadema], C.H. Bohn en zijn opvolgers, p. 95.

de reeks bij boekhandel en publiek? Welke reclamemiddelen zetten ze in? Welk publiek hebben ze daarbij voor ogen?

Maar allereerst nemen we twee fenomenen onder de loep die van belang zijn om het uitgeefveld van de populair-wetenschappelijke reeks in de eerste helft van de twintigste eeuw te begrijpen. Het zijn de bouwstenen van de reeksnaam: *volksuniversiteiten* en *bibliotheek* (hier te lezen als *serie*).

DE REEKS

Onderzoek naar de Nederlandse serie als boek- of cultuurhistorisch verschijnsel is schaars. In haar proefschrift over literaire series in de tweede helft van de negentiende eeuw, stelt Lisa Kuitert terecht dat gedegen wetenschappelijk onderzoek naar de serie-uitgave vooral in Engeland en Duitsland ondernomen is. Daarbij onderscheidt ze twee tendensen: 'Enerzijds is er onderzoek gedaan naar de commerciële kant van de serie-uitgave, terwijl er anderzijds een meer cultuurhistorische aanpak van de serie bestaat.'⁶

Ze noemt als belangrijkste onderzoek naar de commerciële betekenis van de serie dat van Rectanus.⁷ Hoewel diens proefschrift een latere periode behandelt (1960-1980) en gewijd is aan literaire pocketboeken, bevat het genoeg interessante aanknopingspunten voor vroegere perioden en andere soorten reeksen. Volgens Rectanus handelden Duitse uitgevers die veel series op de markt brachten vanuit een aantal impliciet of expliciet gestelde ideeën, die Kuitert als volgt samenvat:

- een serienaam zou kunnen uitgroeien tot een 'merknaam' waarmee klantenbinding kan worden bereikt;
- een serie zou moeilijk verkoopbare titels en herdrukken onder de aandacht van een breder publiek kunnen brengen;

⁶ L. Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900. Bevatende velerlei wetenswaardigheden, alsmede nieuwe gezichtspunten en overwegingen met betrekking tot de geschiedenis van het Nederlandse literaire boek in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdam 1993 (proefschrift Amsterdam). Citaat op p. 16. Op dezelfde pagina staat een kort overzicht van het weinige, en voor dit onderzoek nauwelijks relevante onderzoek verricht naar twintigste-eeuwse reeksen in Nederland. Aan het overzicht dient toegevoegd: L. Kuitert, *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1997.

⁷ M.W. Rectanus, *Literary Series in the Federal Republic of Germany from 1960 to 1980*. Wiesbaden 1984.

- een serie zou – evenals de bijbehorende reclame – goedkoop te maken zijn.

In deze uitgangspunten om over te gaan tot het samenstellen van series herkent Kuitert een echo van een begin twintigste-eeuwse brochure over Duitse serie-uitgaven getiteld *Buchreihen. Fortschritt oder Gefahr für den Buchhandel?*. De auteur beschrijft daarin de serie als een ‘Verlag im Verlage’, een wijze van klantenbinding door de serienaam als ‘merknaam’ te laten functioneren.⁸

Naast de commerciële aanpak van onderzoek naar series bestaat ook een cultuurhistorische aanpak. Dit type onderzoek beschouwt niet zozeer de serie *an sich*, als wel de betekenis ervan voor de lezer. Het wijst onder meer op de idee dat de opkomst van de serie samenhangt met de gestegen boekproductie in de negentiende eeuw; het succes van series met ‘nationale’ literatuur en de opkomst van ‘klassiekenreeksen’, hand in hand met de (veronderstelde) groei van het lezerspubliek.⁹

De populair-wetenschappelijke reeks

Voor een uitvoerige karakterisering van de vroeg-twintigste-eeuwse *populair-wetenschappelijke* serie moeten we terug naar het jaar 1917, wanneer de genoemde brochure van Bry verschijnt. Bry stelt dat er twee soorten populair-wetenschappelijke series bestaan: algemene en gespecialiseerde. De algemeen populair-wetenschappelijke reeksen bewegen zich op alle gebieden van de wetenschap, terwijl de gespecialiseerde reeksen uitsluitend een deel of een aantal afgebakende gebieden van de wetenschap behandelen. Voor beide soorten gelden dezelfde verschillen met literaire serie-uitgaven.

Ten eerste worden populair-wetenschappelijke reeksen dikwijls uitgegeven door een vereniging, weliswaar in samenwerking met een uitgeverij.¹⁰ In sommige gevallen betekent dit dat de leden van de vereniging

⁸ C.C. Bry [= C. Decke], *Buchreihen. Fortschritt oder Gefahr für den Buchhandel?* Gotha 1917. Zie Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 17-18.

⁹ Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 19-20. Over de evolutie van omvang, samenstelling en lektuurkeuze van het daadwerkelijke koop- en leespubliek in Nederland in de negentiende of begin twintigste eeuw is tot op heden nog weinig bekend. (Voor een overzicht van de luttele kennis op dit gebied, zie: *Bibliopolis*, p. 196-204.)

¹⁰ Bry, *Buchreihen*, p. 30.

verplicht zijn tot afname van de deeltjes, waarmee een minimaal kooppubliek dus gegarandeerd is. Ten tweede komen de afzonderlijke deeltjes in een populair-wetenschappelijke serie in de regel tot stand op vraag van de vereniging, de redactie of de uitgever. Deeltjes in een literaire serie daarentegen komen veel vaker tot stand zonder een uitnodiging. Elke serie-uitgave wordt wel samengesteld door de uitgever of redacteur(en), maar het initiatief tot het schrijven van een deeltje berust bij literaire series over het algemeen bij de auteur, bij populair-wetenschappelijke series bijna altijd bij vereniging, redactie of uitgever.¹¹

Een laatste karakteristiek van populair-wetenschappelijke reeksen aangehaald door Bry, heeft te maken met de drukkosten. Uitgevers zoeken en gebruiken, ook in de jaren tien en twintig van de vorige eeuw, drukprocédés die het drukken goedkoper maken. Hierbij moet voor die jaren in de eerste plaats gedacht worden aan stereotypie, een techniek die bij uitstek geschikt bleek voor herdrukken van serie-uitgaven. De populair-wetenschappelijke serie-uitgave vormt daarop echter een uitzondering. De boekjes in dergelijke reeksen vergen, net zoals wetenschappelijke uitgaven (zie Hoofdstuk I), bij een herdruk in de regel een bewerking, zodat de inhoud weer aansluit bij de stand van zaken op het behandelde vakgebied. Stereotypie was dan wel één van die technische mogelijkheden die een serie-uitgave van literaire werken aantrekkelijk maakte voor uitgevers, maar het procédé was oninteressant voor de seriepublicatie van populair-wetenschappelijke werken.¹²

De commerciële kant van de populair-wetenschappelijke serie-uitgave verschilt potentieel dus op twee punten met die van de literaire serie-uitgave. Ten eerste kunnen de kosten voor het opnieuw drukken van literaire uitgaven lager uitvallen. Ten tweede kent de populair-wetenschappelijke reeks vaker dan de literaire reeks een systeem van lidmaatschap dat verplicht tot afname van een aantal nummers.

Ook op cultuurhistorisch gebied zijn er duidelijke overeenkomsten. Het ontstaan van zowel literaire als populair-wetenschappelijke reeksen hangt samen met de groei van het potentiële koperspubliek (en de stijgende boekproductie). Rond de eeuwwende en tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw zet die ontwikkeling door. Zeker na de invoering van de

¹¹ Bry, *Buchreihen*, p. 15.

¹² Bry, *Buchreihen*, p. 18.

leerplicht in 1900 volgen meer en meer mensen een of andere vorm van onderwijs. Bovendien kent de Nederlandse maatschappij vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw een onmiskenbare expansie van het aantal mensen dat hoger onderwijs geniet. Een groei die in de eerste plaats een gevolg is van de bevolkingstoename, maar vanaf de jaren tien ook van een verbrede recruterende voor het universitaire onderwijs.¹³ Er ontstaat met andere woorden een omvangrijk potentieel leespubliek dat enige opleiding geniet en wellicht dorst naar meer.

Daarnaast wordt de negentiende én de eerste helft van de twintigste eeuw gekenmerkt door een waar offensief gericht op de verhoging van leeslust en honger naar (wetenschappelijke) kennis van het grote publiek. Een bijna heilig geloof in het ideaal van *hinauflesen* staat aan de wieg van talrijke maatschappelijke initiatieven. Hieronder sta ik kort stil bij de belangrijkste. Ze vormen samen het maatschappelijke decor waartegen in de loop van de negentiende eeuw een populair-wetenschappelijk-uitgeefveld ontstaat. Dit uitgeefveld maakt gretig gebruik van de betaalbaarheid en herkenbaarheid van de reeksvorm en wordt volwassen in de eerste helft van de twintigste eeuw.

VOLKSONTWIKKELING IN NEDERLAND

In de loop van de negentiende eeuw neemt het ontwikkelingswerk voor volwassenen in Nederland een hoge vlucht.¹⁴ Vooral in de steden aanschouwen diverse maatschappijen en verenigingen het levenslicht, veelal geïnspireerd door socialistische of godsdienstige idealen van volksbeschaving, -ontwikkeling en -verheffing. Bekendst in Nederland, en al opgericht in de achttiende eeuw, is zonder twijfel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Nut tracht onder meer door het oprichten van zogenaamde volksbibliotheken en het organiseren van voordrachten en lezingen de minder gegoeden te ontwikkelen. Maar er zijn ook andere initiatieven. Bijvoorbeeld de Vereeniging tot veredeling van het Volksvermaak of de

¹³ Jensma & De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, p. 16-23; P.Th.F.M. Boekholt & E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht 1987, p. 195-199.

¹⁴ A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen 1962.

Maatschappij voor den Werkenden Stand, die in 1866 een aparte afdeling opricht voor het houden van volksvoordrachten. Nog later doen enkele andere vormen van onderricht voor volwassenen hun intrede. Rond 1890 waait het schriftelijk onderwijs over uit Engeland en in de jaren twintig en dertig worden ook de mogelijkheden van de nieuwe media film en radio onderkend in de verspreiding van kennis en cultuur. De V.U.B. steunt echter in de eerste plaats op de ervaringen opgedaan tijdens de laatste decennia voor de Eerste Wereldoorlog in Groot-Brittannië, met name het *Toynbee-werk* en de *University Extension Movement*, in Nederland bekend door de Volksuniversiteiten.

Toynbee-werk

In de negentiende eeuw ontstaan in Engeland een drietal vormen van volksontwikkeling die aan het einde van de eeuw ook in Nederland ingang vinden: *Toynbee-werk*, *public libraries* en de *University Extension Movement*. In zijn werk over de geschiedenis van de volksuniversiteiten in Nederland, noemt De Vries ze, 'in de zee der volksontwikkeling de bakens van het wassend tij, de tekenen van de overgang naar de moderne fase, waarin ook de volksuniversiteiten zouden ontstaan, als eindfase van één der genoemde nieuwe vormen, namelijk de University Extension, doch zonder de aanwezigheid der twee andere componenten niet te denken.'¹⁵

Het *Toynbee-werk* heeft haar oorsprong in het midden van de negentiende eeuw in Engeland. Studenten en afgestudeerden van de diverse universiteiten stichten in de armere wijken van industriesteden zogenaamde *student-settlements* en wijden zich aan het onderrichten van de plaatselijke bevolking door middel van voordrachten, discussieavonden en andere bijeenkomsten. De bekendste van deze *settlements* is Toynbee-Hall in het hart van East-London, genoemd naar Arnold Toynbee, één van de grootste voortrekkers in deze vorm van ontwikkelingswerk.¹⁶ Het gebouw, opgericht door vrienden en bewonderaars van Toynbee in het jaar van zijn overlijden (1884), heeft een vergaderzaal, een bibliotheek, enkele leslokalen, een

¹⁵ J. de Vries, *Ontsloten poorten. Vijftig jaren volksuniversiteiten in Nederland 1913-1963*. Assen 1963. Citaat op p. 32.

¹⁶ W.H. McNeill, *Arnold J. Toynbee. A Life*. New York/Oxford 1989.

tentoonstellingsruimte en een zaaltje voor lezingen.¹⁷ Ze houden er allerhande bijeenkomsten waaraan niet zelden grote namen uit de academische wereld hun medewerking verlenen door op te treden als spreker.

De *settlements* groeien, zij het met wisselend succes, uit tot centra waar zowel de fabrieksarbeider als de academicus welkom zijn om mee te werken aan het groter ideaal van algemene volksontwikkeling en krijgen aan het einde van de eeuw ook enige bekendheid in Nederland. Alras worden er pogingen ondernomen om het Engelse voorbeeld na te volgen. Ren rapport van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uit 1892 doet daarover verslag. Vele echte of vermeende vormen van *Toynbee-werk* in Nederland passeren er de revue en er worden aanbevelingen gedaan voor de verdere voortzetting en uitbreiding ervan. Echter, nogal wat van de besproken initiatieven zijn meer een voortzetting van de oude tradities – vaak onder leiding van ‘dames’ en zelden door discussie met academici – of ‘valt in de categorie naai- en leesclubs’ zoals De Vrankrijker het formuleert.¹⁸

Een paar aangehaalde voorbeelden uit het rapport kunnen wél als *Toynbee-werk* bestempeld worden, vooral dan in Leiden, waar enkele studenten zich concentreren op de armste wijken van de stad door avonden te organiseren in een daartoe in 1890 opgerichte leeszaal.¹⁹ Ander pionierswerk werd eveneens in Leiden gedaan door de jonge academicus S.R. Steinmetz.²⁰ Hij houdt vanaf 1890 geregeld bijeenkomsten met handwerkluï en later ook fabrieksarbeiders, waar cultuurgeschiedenis, economie en staatshuishoudkunde aan bod komen.²¹ Later betreft hij ook studenten bij zijn werk. Hoewel hij wel eens de ‘Leidse Toynbee’ wordt genoemd, wist hij naar eigen zeggen niets af van het Engelse voorbeeld toen hij ermee begon. In 1930 schrijft hij daarover:

¹⁷ Het Nutsrapport *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden (Toynbee-werk)*. Rapport uitgebracht door eene commissie van onderzoek, bestaande uit de heeren: mr. A. Bloembergen Ez., W.J. Blijdenstein, mr. F.N. Sickenga, dr. W. Pleyte, secretaris-rapporteur mr. A. van Gijn. Amsterdam [1892]. Over *Toynbee-werk* in Engeland, p. 3-11.

¹⁸ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, p. 105.

¹⁹ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, p. 104-105.

²⁰ Sebald Rudolf Steinmetz promoveert in 1892 op een etnologisch onderwerp en is vanaf 1908 hoogleeraar in de politieke (later sociale) aardrijkskunde en volkenkunde te Amsterdam. Zie: De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 44-49.

²¹ Steinmetz deed verslag van zijn avonden: ‘De student en de volksopvoeding’, in: *Minerva. Algemeen Nederlandsch studenten-weekblad* 16 (1891) 13 (21 mei), p. 175-178; ook gepubliceerd in het *Sociaal Weekblad* 5 (1891) 23 (6 juni), p. 217-220.

‘Van Toynbee wist ik niets. Wat ik deed, was de spontane uiting van mijn gevoel voor het volk, en van mijn overtuiging, dat de beschaafde het niets beter kon geven dan kennis en beschaving door onderricht, lektuur en vooral door omgang, direkten vriendschappelijken omgang, zonder deftigheid en aanmatiging, “en payant de sa personne”.’²²

Een ander initiatief in de geest van het Engelse voorbeeld, ook in het Nutsrapport genoemd, is de oprichting in 1892 van de Vereniging Ons Huis te Amsterdam.²³ Al zijn er aan Ons Huis nauwelijks academici verbonden, toch neemt deze instelling voor het overige veel over van het Toynbee-ideaal. Het initiatief voor de oprichting komt van koopmansdochter Hélène Mercier (1839-1910) en vormt deels een uitbreiding van de in 1890 gestichte vereniging Leeskamer, een ander geesteskind van Leo Simons. In navolging van het *Toynbee-werk*, hoopt Ons Huis, door het aanbieden van lezingen, discussies, tentoonstellingen en mogelijkheden tot ontspanning bij te dragen aan de ontwikkeling van het volk, en in de eerste plaats van de arbeiders. Op die bijeenkomsten worden uiteenlopende onderwerpen besproken, variërend van kook- en schermkunst tot wetenschappelijke onderwerpen onder leiding van academici als G. Kalff of C.A. Verrijn Stuart. Het Amsterdamse initiatief krijgt weldra navolging in andere steden: in 1893 te Middelburg en Den Haag, in 1896 te Schiedam, in 1899 te Leiden, in 1906 te Rotterdam.

Uiteraard zijn hiermee niet alle pogingen om het *Toynbee-werk* in Nederland ingang te doen vinden vermeld. Vooral in steden, maar later ook op het platteland, ondernemen nog tot een stuk in de twintigste eeuw sociaal bewogen mensen gelijksoortige pogingen, meestal gedoemd om snel weer te verdwijnen. Ondanks alle goede wil en de inzet van velen blijkt onder meer uit het Nutsrapport dat de twee belangrijkste sociale groepen waarop het *Toynbee-werk* gebaseerd is, zijnde de arbeiders en de intelligentsia, het minst de weg vinden naar de verschillende bijeenkomsten. Het ideaal om juist deze

²² S.R. Steinmetz, ‘Wording en wezen der volksuniversiteit’, in: *Maatschappelijk werk. Opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar zeventigsten verjaardag 15 juni 1930*. Amsterdam 1930, p. 98-104. Citaat op p. 99.

²³ Zie voor beschrijving van de werking van Ons Huis o.a. De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 34-38 en het Nutsrapport *Persoonlijke bemoeiingen*, p. 17-22.

mensen bij elkaar te brengen, in een streven naar sociale vrede en ontwikkeling, bereikt men dan ook maar zeer ten dele.

Leeszalen

De vele kleine en grotere bibliotheken die gedurende de negentiende eeuw waren opgericht door 't Nut of door particulieren, werden toen als een van de belangrijkste middelen ter ontwikkeling beschouwd. Verspreid over het land bestonden aan het einde van de eeuw, naast de Koninklijke Bibliotheek en de universitaire bibliotheken, zo'n 330 Nutsbibliotheken en enkele honderden bibliotheekjes van plaatselijke verenigingen, vakverenigingen, fabrieken en kerken.²⁴ Daarbij ervoer men een aantal problemen. Zo was er voornamelijk vraag naar ontspanningsliteratuur, en nauwelijks naar kennis. Maar lastiger nog was het wankele bestaan van de meeste bibliotheken, aangezien zij in de eerste plaats afhankelijk waren van liefdadigheid, met als bijkomende gevolgen dat de voorraad zelden voldoende was en de openingstijden ontoereikend waren.

Opnieuw wordt van de Angelsaksische wereld een idee overgenomen: de *Public Library* of *Openbare Leeszaal*. De idee van een openbare bibliotheek komt uit Engeland, waar in 1850 de Public Libraries Act wordt aangenomen. De wet geeft Engelse gemeenten het recht belastingen te heffen om een bibliotheek te kunnen bekostigen, zodat bibliotheken niet langer afhankelijk zijn van liefdadigheid, zoals de volksbibliotheken. Vrij snel maken verscheidene gemeenten daarvan gebruik, waardoor de eerste *public* of *free libraries* ontstaan. Een feit dat ook in Nederland niet onopgemerkt blijft.²⁵

Toch duurt het nog tot 1892 vooraleer in Nederland een eerste Openbare Leeszaal in het leven wordt geroepen, en wel te Utrecht. Vaak moeizaam, maar met steun van vele verenigingen en gemeentegelden en later zelfs rijkssteun volgen tientallen plaatsen, hoofdzakelijk steden. De leeszalen streven in hun boekenaanbod naar volledigheid. Het houdt in dat elke confessionele richting of politieke overtuiging vertegenwoordigd is. Voor elk wat wils dus, wat dan weer niet in goede aarde valt bij iedereen. Vooral katholieke kringen reageren afwijzend. De kans dat gelovigen ongewenste

²⁴ P. Schneiders, *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliliotheek in Nederland*. Den Haag 1990, p. 51 e.v.

²⁵ Schneiders, *Lezen voor iedereen*, p. 31-32.

lectuur in handen krijgen, is te groot. De katholieke bezwaren resulteren in de oprichting te Amersfoort van de eerste Rooms Katholieke Openbare Leeszaal in 1913.²⁶ De Christelijke Openbare Leeszaal volgen.²⁷ Desondanks kent de leeszaalbeweging tijdens de twintigste eeuw een grote bloei. Voor het eerste beschikt Nederland over een instrument om grote delen van de bevolking, ook de minder draagkrachtigen, ontspanningsliteratuur en literatuur ter ontwikkeling aan te bieden.

Volksuniversiteiten

De V.U.B. dankt er deel van haar naam aan: de *volksuniversiteiten*. Gestoeld op het Engels ideaal van *University Extension* verrijzen ze in Nederland vanaf 1913, wanneer de Amsterdamse Volksuniversiteit wordt opgericht.

De Engelse *University Extension Movement* gaat in haar vroegste vorm, net als het *Toynbee-werk* en de *Public Libraries*, terug tot het midden van de negentiende eeuw. Maar het duurt tientallen jaren alvorens de beweging daadwerkelijk vaste grond onder de voeten krijgt en een begrip wordt. De gedachte achter de beweging is helder en eenvoudig: de universiteit naar het volk brengen. De uitwerking heeft wat meer voeten in de aarde, maar uiteindelijk komt ook die van de grond. In Oxford, Londen en Cambridge ontstaan groepen van docenten die door plaatselijke verenigingen, in stad of dorp, kunnen worden uitgenodigd om er te komen spreken. Zij geven wekelijkse of tweewekelijkse cursussen van zes of twaalf avonden over een bepaald onderwerp, brengen een syllabus mee en bieden de mogelijkheid een examen af te leggen. Voor de beste deelnemers ligt soms de weg vrij naar een ware universitaire studie.²⁸

Voorals 't Nut, maar ook andere verenigingen en personen, maken aan het einde van de negentiende eeuw plannen iets gelijkaardigs ook in Nederland op te starten. De uitwerking ervan blijft niettemin lange tijd beperkt tot experimenten, met als voornaamste reden de afwijzende houding

²⁶ Vgl. G.A. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Deel 1. Den Haag 1978, p. 53-58.

²⁷ H.G. Leih, 'Protestants-christelijk bibliotheekwerk', in: R.G.K. Kraan, A.J. Onstenk & G.J. Peelen (red.), *Omzien met een glimlach. Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*. Den Haag 1991, p. 77-151.

²⁸ H.J. MacKinder & M.E. Sadler, *University Extension, Past, Present and Future*. London/Paris/Melbourne 1891.

van het gros der hoogleraren.²⁹ Wanneer eindelijk de Amsterdamse Volksuniversiteit wordt gesticht, is het in de eerste plaats op initiatief van een groepje joodse jongeren, die hun discussieavonden in 1911 willen uitbreiden onder de naam Vereeniging tot Bevordering van Populaire Wetenschappelijke Kennis. Ze wenden zich tot de hoogleraren Van Embden, Kohnstamm en Steinmetz (de 'Leidse Toynbee'). De laatste wordt de voorzitter van de eerste Nederlandse Volksuniversiteit.³⁰ Hij is het ook die de naam Volksuniversiteit introduceert, afgekort V.U. Over haar functioneren schrijft hij zeventien jaar na de oprichting:

'De hoorder der V.U. is *volwassen* (boven de 18 jaar) en *vrij*. Het doel is niet het bijbrengen van noodzakelijke vakkennis, maar van *hooger ontwikkeling en beschaving*; weelde, geestelijke weelde, maar daarom juist zoo noodig, voor hen die deze zeker niet kenden. [...] De V.U. moet prikkelen, opwekken, voorbereiden, belangstelling wekken. Welke zijn haar leidende *beginselen*? Vrijheid, partijloosheid, geen propaganda, veelzijdigheid, grondigheid. [...] Het *werkmiddel* der V.U. is de rij van voordrachten, de cursus, opgeluisterd met lichtbeelden, demonstraties, excursies, museumbezoek en wat dies meer zij.'³¹

En er wordt gezwogen om dit alles ook in praktijk te brengen. Men doet moeite om zoveel mogelijk politieke en religieuze richtingen vertegenwoordigd te krijgen in het curatorium, het leidend orgaan van de V.U. Een streven dat stuit op de weigering van katholieke zijde. Het aanbod tijdens het eerste jaar varieert van cursussen over toegepaste scheikunde, fysische geografie en een inleiding op de studie van het recht tot lessen in ethiek, muziekgenot en kinderpsychologie. Merendeels onder leiding van

²⁹ J. Bruinwold Riedel, *Wetenschappelijke leergangen voor volwassen* ('University Extension'). *Verslag van de in 1898-99 gehouden cursussen van wege departementen der Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen met inleiding en nabetrachting*. Amsterdam [1899].

³⁰ Voor de geschiedenis van de Amsterdamse Volksuniversiteit, zie verscheidene opstellen in het *Gedenboek der Volksuniversiteit Amsterdam 1913-1923*. Amsterdam/Sloterdijk 1923, een bundel onder redactie van R.H. de Boer, Ph. Kohnstamm en H.S. Uyekruyer.

³¹ Steinmetz, 'Wording en wezen der volksuniversiteit', p.101-102.

universiteitsdocenten, ofschoon noch de Amsterdamse V.U., noch de later opgerichte V.U.'s, ooit officieel aansluiting vinden bij enige universiteit.³²

De resultaten blijken bemoedigend en nieuwe volksuniversiteiten openen hun deuren: Groningen in 1914, een eerste katholieke in Tilburg (1915), Den Haag in 1916, Utrecht, Zwolle en Rotterdam in 1917 en meer steden volgen. In 1920, het jaar dat de Erven F. Bohn haar eerste V.U.B.-deeltjes op de markt brengt, bestaan er reeds veertien en worden er nog eens zes opgericht. In 1935 telt Nederland in totaal 35 volksuniversiteiten, waarvan er negen een katholieke signatuur hebben. Alweer is het verscheidene malen op instigatie van 't Nut dat een en ander tot stand komt. In 1918 wordt bovendien een overkoepelend orgaan opgericht, de Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten. De bond is noodzakelijk geworden omdat de staat de verlening van subsidies via een centraal orgaan wenst te regelen.

Toch loopt niet alles zoals men gehoopt had. Niet alleen hebben vele volksuniversiteiten te kampen met financiële problemen, vooral de cursisten beantwoorden niet aan de doelstellingen. De Vrankrijker stipt een aantal tere punten aan:

'Men klaagde algemeen over sterk verloop (tot 80 % toe, gemiddeld ongeveer 30 %) bij de cursussen, die inderdaad door hun lange duur een flinke dosis doorzettingsvermogen vergden. De arbeiders kwamen in een verhoudingsgewijs heel gering getal. De belangstelling bleek eenzijdig. Kunst, godsdienst en wijsbegeerte trokken wel, andere vakken niet. In Amsterdam schreven 500 personen in voor een cursus over Schopenhauer, 30 voor een over Johan de Witt. De deelname bleek vooral uit kringen der ontwikkelde middenstand te komen, om wie het in eerste aanleg nu juist niet ging. De lagere groepen schenen zich in het geboden milieu niet goed thuis te voelen.'³³

Ook Steinmetz noemt het wegblijven van de arbeiders 'het grootste gebrek'.³⁴ Maar daarom is het initiatief niet ten dode opgeschreven. Integendeel, tot aan

³² Voor een overzicht van de cursussen tijdens het eerste jaar van de Amsterdamse Volksuniversiteit, zie De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 78-79.

³³ De Vrankrijker, *Volksontwikkeling*, p. 115.

³⁴ Steinmetz, 'Wording en wezen der volksuniversiteit', p. 104.

de Tweede Wereldoorlog bezoeken elk jaar duizenden mensen de leergangen van één der volksuniversiteiten in Nederland.

POPULAIR 'IN DEN GOEDEN ZIN VAN HET WOORD'

Toynbee-werk, openbare leesalen en universiteiten verspreiden kennis. Betaalbare populair-wetenschappelijke boekjes, bij voorkeur uitgegeven in uniforme reeksen, maken letterlijk bezit van die kennis mogelijk. De twintigste-eeuwse reeksen als de *Wereldbibliotheek* en de V.U.B. zijn niet de eerste populair-wetenschappelijke series in Nederland, getuige het overzicht dat Simons geeft in 1915. Hij herinnert ons aan vergeten negentiende-eeuwse initiatieven als de Wetenschappelijke Blaadjes, de Nijverheidsbibliotheek, de Volksbibliotheek of Het Pantheon ter Verspreiding van Nuttige Kennis.³⁵ Toch staan met name buitenlandse voorbeelden model voor de V.U.B.-reeks.

1. Doel en opzet

Zowel het concept als de naam van de V.U.B. worden begin juni 1917 voor het eerst aan het papier toevertrouwd. Johannes de Zwaan, theoloog en op dat moment hoogleraar te Groningen, schrijft dan een uitvoerige brief aan de Kees en Jan Tadema waarin hij een plan dat hem 'reeds lang voorzweeft' uit de doeken doet:

'Mij heeft het nl. steeds een besliste leemte toegeschenen, dat wij een degelijke reeks van wetenschappelijke handboekjes in onze taal ten eenenmale missen. Ik denk hierbij méér aan de Home University Library dan aan Wissenschaft und Bildung of Aus Natur und Geisteswelt. Voor het prestige van onzen Nederlandschen naam is dat m.i. een groote schade.'³⁶

En voegt hij er aan toe: 'Voor Nederlandsche studenten en diegenen, die de hoogste laag van de Volksuniversiteit vormen, moeten wij zoo iets hebben.' De Zwaan kaartte het plan al aan bij zijn collega en volksuniversiteitspionier

³⁵ [L. Simons], 'Het goedkoope boek', in: *Gedenkboek der Wereldbibliotheek 1905-1915*. Amsterdam 1915, p. 13-37.

³⁶ AB, I 27, brief van J. de Zwaan aan De Erven F. Bohn, 4 juni 1917.

Philipp Kohnstamm. Ze zijn tot de slotsom gekomen dat het redacteurschap van een dergelijke reeks boekjes niet gedragen kan worden door één persoon. Ze stellen voor een redactie op te richten die een- of tweemaal per jaar samenkomt met de uitgevers om de koers van de reeks uit te stippelen, nieuwe onderwerpen te bespreken en zich te beraden op de juiste auteurs. Een geschikte titel voor de reeks lijkt De Zwaan 'Volks Universiteits Bibliotheek'.

Het toeval wil dat de uitgevers in de maanden voorafgaand aan deze brief een plan dat overeenkomsten vertoont met het plan-De Zwaan in overweging hadden genomen, maar nog niet tot een besluit waren gekomen.³⁷ Het voorstel, van de hand van H.J.G. Janssen van Raay, de oud-hoofdagent van de Nederlandsch-Indische Handelsbank in Batavia, luidt: 'het uitgeven van *wetenschappelijke monografieën in series*, over onderwerpen van *beschrijvende, sociale en economische studie*, betreffende Insulinde en *ten dienste der evolutie*, welke aldaar reeds in vollen gang is.'³⁸ Janssen van Raay expliciteert zijn idee door kort uiteen te zetten waarom noch de uitgaven van het Koloniaal Instituut, noch de reeks ONZE KOLONIËN aan zijn beoogde doel beantwoorden.³⁹

'Die van het Koloniaal Instituut niet, omdat over vele onderwerpen *uitvoerige*, – immers wetenschappelijk *volledige*, – verhandelingen gewenscht worden; – omdat de gevolgde *methode* tot het *verkrijgen* dier geschriften, namelijk door het uitschrijven van prijsvragen, voor eene wetenschappelijke instelling de meeste aanbeveling mag verdienen, maar voor de spoedige verwezenlijking van het beoogde doel niet de meest geschikte is, – en eindelijk omdat zoo'n instelling uit haren aard niet alle middelen voor *propaganda* kan bezigen, die eenen commercieelen uitgever ten dienste staan.

De uitgaven van de Hollandia-Drukkerij niet, omdat hare series bedoeld zijn als *populaire* geschriften in den vollen zin van het woord, waarom zij ter wille van den zeer lagen prijs zoowel wat de

³⁷ AB, C 57, fol. 387, brief van J.C. Tadema aan H.J.G. Janssen van Raay, 22 februari 1917 en I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*, maart 1917.

³⁸ AB, I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*. Het citaat is eveneens teruggevonden in een korte ontstaansgeschiedenis van de V.U.B. die H.H. Zeijlstra Fzn. in augustus 1952 aan het papier toevertrouwt (AB, I 27).

³⁹ De ONZE KOLONIËN-reeks werd vanaf 1913 uitgegeven door de Baarnse Hollandia-Drukkerij.

behandeling der stof als wat de vorm en bewerking aangaat te eenvoudig, d.w.z. niet wetenschappelijk en niet aantrekkelijk genoeg zijn.’⁴⁰

Als lichtend voorbeeld denkt hij eerder aan:

‘de serie “Wissenschaft und Bildung” van Quelle und Meyer te Leipzig, – ieder onderwerp behandeld door de wetenschappelijk meest bevoegde deskundigen, – een volledig overzicht gevende der stof, maar toch in beknopte vorm, – met opgave van uitgebreide literatuur voor degenen, die van het onderwerp meer willen weten, – en met de noodige goed bewerkte illustraties.’⁴¹

Aangezien het echter niet in zijn bedoeling ligt zelf mee te werken aan een eventuele uitvoering van het plan, schuift hij dr. H.H. Zeijlstra Fzn. naar voren als mogelijk redacteur. Zeijlstra is directeur van het Koloniaal Landbouwmuseum te Deventer en hoofdredacteur van het weekblad *Indië* en heeft wel oren naar het plan-Janssen van Raay.

De twee voorstellen dekken elkaar weliswaar niet, maar ze lopen in de ogen van de uitgevers toch wel enigszins parallel.⁴² Ze besluiten de initiatiefnemers over te halen de beide plannen samen te smelten, hetgeen, na overleg met enerzijds De Zwaan en Kohnstamm en anderzijds Janssen van Raay en Zeijlstra, ook lukt.⁴³ De VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK is geboren. Wegens de oorlog laat de daadwerkelijke uitvoering nog op zich wachten. Dat betekent evenwel niet dat men de V.U.B. laat rusten. Alvorens de nieuwbakken reeks aan het publiek kan worden voorgesteld, moeten over vorm én inhoud nog wat knopen worden doorgehakt.

⁴⁰ AB, I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*.

⁴¹ AB, I 28, H.J.G. Janssen van Raay, *Kennis van en voor Insulinde*.

⁴² AB, C 58, fol. 2-3, brief van J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 13 juli 1917.

⁴³ Zie onder meer: AB, C58, fol. 24-25 en 71, brieven van J.L. en J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 1 augustus en 11 september 1917; I 27, brieven van H.H. Zeijlstra Fzn. aan J.C. en J.L. Tadema, 6 augustus en 9 september 1917, en aan H.J.G. Janssen van Raay, 28 oktober 1917.

Buitenlandse voorbeelden

Niet de bestaande Nederlandse populair-wetenschappelijke reeksen staan model, zelfs niet de boekjes van de Wereldbibliotheek. Nee, het zijn buitenlandse reeksen waarnaar de initiatiefnemers lonken. Zowel De Zwaan als Janssen van Raay wijzen in hun brief op degelijke, populair-wetenschappelijke reeksen in het buitenland. De eerste denkt vooral aan de HOME UNIVERSITY LIBRARY, maar noemt ook AUS NATUR UND GEISTESWELT en, net als Janssen van Raay, WISSENSCHAFT UND BILDUNG. Simons wijdt in zijn eerder genoemd overzicht van goedkope boeken in binnen- en buitenland een aparte paragraaf aan buitenlandse populair-wetenschappelijke reeksen. Onder de jongste reeksen die hij daarin noemt, vinden we zowel AUS NATUR UND GEISTESWELT als de HOME UNIVERSITY LIBRARY.⁴⁴ Ze leveren de uitgevers een bewijs van de (commerciële) haalbaarheid van de onderneming en vormen zo, naast de gegarandeerde medewerking van mensen als De Zwaan, Zeijlstra en Kohnstamm, een belangrijke impuls tot het besluit hun fonds uit te breiden met een nieuw segment.

Wat kenmerkt deze voorbeeld-reeksen? En hoe strikt worden ze nagevolgd? AUS NATUR UND GEISTESWELT SAMMLUNG WISSENSCHAFTLICH GEMEINVERSTÄNDLICHER DARSTELLUNGEN AUS ALLEN GEBIETEN DES WISSENS presenteert zich in 1898 met de publicatie van professor Buchners *Acht Vorträge aus der Gesundheitslehre*. Uitgeverij B.G. Teubner uit Leipzig wil naar eigen zeggen:

‘durch weise Beschränkung und sorgfältige Auswahl des Gebotenen, wie durch eine aussprechende und gediegene Behandlung zu außerordentlich billigem Preise eine *Unterhaltung und Belehrung vereinigende Lektüre* bieten, die sich im Betrauen hierauf ohne alle Einschränkung an jeden wenden darf, der nur ein lebendiges Interesse hat für alles, was ihm umgiebt.’⁴⁵

⁴⁴ [Simons], ‘Het goedkoope boek’, p. 13-37. Over buitenlandse populair-wetenschappelijke reeksen, zie: p. 34-35.

⁴⁵ *Mitteilungen der Verlagsbuchhandlung B.G. Teubner in Leipzig*. 1898 nr. 5/6, p. 138-140.

De boekjes zijn stuk voor stuk geschreven door geleerden, ten dienste van de volksontwikkeling. Verscheidene deeltjes zijn gebaseerd op voordrachten gehouden aan volkshogescholen of bedoeld als aanvulling van dergelijke cursussen. De boekjes slagen er, volgens Schulze, ook in een weg te vinden naar academici als een oriënterende kennismaking met andere vakgebieden.⁴⁶ In het voorjaar van 1911 zijn er niet minder dan 348 deeltjes in de handel, waarvan er 80 al één, en 24 twee- of meermaal zijn herdrukt. Een jaar later telt de reeks 625 titels. Wanneer in 1920 de eerste V.U.B.-deeltjes het licht zien, bestaat AUS NATUR UND GEISTESWELT al uit een imposante lijst van 820 boekjes.⁴⁷ Elk deeltje telt, afgezien van het voorwerk, zo'n acht tot tien vel octavo (128 tot 160 pagina's) en heeft per druk een oplage van 4.000 tot 6.000 exemplaren. De boekjes zijn in karton of in linnen gebonden verkrijgbaar.⁴⁸

Vanaf 1907 verschijnt, eveneens te Leipzig, bij uitgeverij Quelle & Meyer een gelijksoortige reeks onder de titel WISSENSCHAFT UND BILDUNG. EINZELDARSTELLUNGEN AUS ALLE GEBIETEN DES WISSENS. Volgens de aankondiging in het eerste nummer ligt het in de bedoeling van de uitgever per maand een of twee nieuwe deeltjes te laten verschijnen. Elk deel vormt een afgerond geheel en is geschreven door een geleerde uit het specifieke vakgebied:

'Sie [= Wissenschaft und Bildung] will den Leser schnell und Müheless, ohne Fachkenntnisse vorauszusetzen, in das Verständnis aktueller wissenschaftlicher Fragen einführen, ihn in ständiger Föhlung mit den fortschritten der Wissenschaft halten und ihm so ermöglichen, seinen Bildungskreis zu erweitern, vorhandene Kenntnisse zu vertiefen, sowie neue Anregungen für die berufliche Tätigkeit zu gewinnen.'⁴⁹

⁴⁶ F. Schulze, *B.G. Teubner 1811-1911. Geschichte der firma*. Leipzig 1911. Over AUS NATUR UND GEISTESWELT, p. 497-500. Vgl. ook met: G. Jeremias, *Das billige Buch. Entwicklungs- und Erscheinungsformen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. Berlin 1938, p. 43.

⁴⁷ Voor de aantallen, zie Schulze, *B.G. Teubner 1811-1911*, p. 499-500; Bry, *Buchreihen*, p. 30 en *Deutsches Bücherverzeichnis (1915-1920)* Leipzig 1922.

⁴⁸ Zie *Deutsches Bücherverzeichnis (1915-1920)* Leipzig 1922.

⁴⁹ Zie kort prospectus in eerste nummer van WISSENSCHAFT UND BILDUNG in de UB Leiden: F. Kluge, *Unser Deutsch. Einführung in die Muttersprache*. Leipzig 1907.

De reeks wil een inleiding zijn voor de leek, een goede samenvatting voor de vakman en een middel ter oriëntering voor de geleerde op een nieuw vakgebied. In de geest van dit programma groeit WISSENSCHAFT UND BILDUNG snel, vooral tijdens de eerste jaren. Volgens Bry zijn er in het voorjaar van 1911, 116 deeltjes op de markt. Vier jaar later, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, zo'n 129 en wanneer de eerste V.U.B.-deeltjes in Nederland te koop worden aangeboden, telt WISSENSCHAFT UND BILDUNG meer dan 160 titels.⁵⁰ Net als de boekjes van stadsgenoot AUS NATUR UND GEISTESWELT, bestaat elk werkje uit zo'n acht tot tien vel octavo. Ook de oplage per druk is identiek: meestal 5.000, incidenteel duizend meer of minder. Elk deeltje is verkrijgbaar met een kartonnen of linnen band.

De HOME UNIVERSITY LIBRARY OF MODERN KNOWLEDGE, ten slotte, is een initiatief van de Londense uitgeverij Williams and Norgate, in samenwerking met de New Yorkse uitgever Henry Holt.⁵¹ Ze vatten het idee op een serie van minstens honderd boekjes te publiceren, geschreven door geleerden en bedoeld voor de ontwikkelde lezer. Holt adverteert de serie in de *Publishers' Weekly* als volgt: 'This series aims to supply the need of laymen and students for readable *new* books, inspired by knowledge of the latest research and critical thought, comprehensively planned rather for advanced than juvenile readers.'⁵² In de redactie zetelen Herbert Fisher, professor J. Arthur Thomson, de Amerikaanse hoogleraar William T. Brewster en als 'general editor' professor Gilbert Murray. De reeks kent vijf afdelingen: History and Geography, Literature and Art, Science, Philosophy and Religion en Social Science. Elk deeltje beslaat acht vel 16° (256 pagina's) en is enkel gebonden verkrijgbaar, in linnen of in leer. De eerste tien deeltjes verschijnen in de lente van 1911, al in juni van hetzelfde jaar gevolgd door nog eens tien. In oktober 1913 zagen al zo'n 80 deeltjes het licht en zijn meer dan een miljoen exemplaren de deur uitgegaan. In die korte tijdspanne is de HOME

⁵⁰ Voor de aantallen, zie Bry, *Buchreihen*, p. 30 en *Deutsches Bücherverzeichnis (1915-1920)* en (1911-1914) Leipzig 1916 en 1922.

⁵¹ Voor een summier beschrijving van de betekenis van Holt als uitgever, zie: J. Tebbel, *A History of Book Publishing in the United States*. Volume II. *The Expansion of an Industry 1865-1919*. New York & London 1975, p. 308-318. Over de HOME UNIVERSITY LIBRARY, zie p. 317. Zie, over de reeks, ook: F. West, *Gilbert Murray: a Life*. New York, London & Canberra 1984, p. 139-141 en D. Wilson, *Gilbert Murray OM 1866-1957*. Oxford 1987, p. 187-192.

⁵² Zie biografie van Henry Holt: Ch. Madison, *The Owl among the Colophons*. New York 1966, p. 115.

UNIVERSITY LIBRARY een begrip geworden in de Angelsaksische wereld, en blijkens de woorden van De Zwaan ook in de rest van de westerse wereld. Van sommige boekjes zijn in twee jaar tijd meer dan 25.000 exemplaren verkocht. *The Socialist Movement* van J. Ramsay MacDonald vindt de weg naar meer dan 28.000 kopers, Hilaire Belloc's *The French Revolution* gaat zelfs meer dan 37.000 keer over de toonbank.⁵³

Sleutelboekjes

Centraal in het prospectus voor (toekomstige) medewerkers aan de V.U.B. staat de hoop om alle Nederlandstaligen iets te geven dat in grote delen van Europa al gemeengoed is. De openingszin luidt: 'In Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië, Zweden en elders kent men reeds jaren lang een reeks van handige boekjes, die de lezer van gemiddelde ontwikkeling slechts ter hand heeft te nemen als hij zich wil oriënteren over eenig terrein op het gebied van wetenschap, beschaving, kunst of techniek.' De bovengenoemde Duitse reeksen voldoen echter niet, volgens de redactie. Ze lijden schipbreuk 'door topzwaarte van opgestouwde en saamgeperste weetstof.' Als lichtend voorbeeld noemt ze de HOME UNIVERSITY LIBRARY: 'Ieder, die weet hoeveel de Nederlandsche vlag juist van de hoogste goederen der menschheid dekt, [zal] beseffen, dat het bestaan van zulk eene HOME UNIVERSITY LIBRARY en de afwezigheid van eene gelijkwaardige reeks op de Hollandsche boekenmarkt, een misstand is, die ten spoedigste verdwijnen moet.'⁵⁴

Voor de stellers van het prospectus staat '*ontwikkeling door werkelijke oriëntering*' voor 'den gewonen beschaafden lezer' voorop.⁵⁵ De derde versie van het prospectus expliciteert duidelijk en omstandig wat ze daarmee willen zeggen:

⁵³ Williams and Norgate zet de serie voort tot ze in 1928 wordt overgenomen door Tornton Butterworth. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verhuist de reeks naar de Oxford University Press (1941), die haar in 1966 herdoopt en omvormt tot de nog steeds vitale OPUS-serie. Zie B. Harrison (red.), *The History of the University of Oxford*. Volume VIII. Oxford 1994, p. 458.

⁵⁴ Er werden drie (gedrukte) versies van het prospectus voor auteurs teruggevonden; de eerste uit 1918, de tweede vermoedelijk uit de jaren twintig en de derde uit 1934. Elke versie vertoont lichte wijzigingen, zonder de teneur te wijzigen. Zie AB, D 78.

⁵⁵ AB, D 78, auteursprospectus, 1918.

‘De karakteristiek van de reeks is, dat zij “sleutelboekjes” geeft van ± 250 blz. [...]. Ieder boekje vormt in beginsel een afgerond geheel, al kan het gebeuren, dat een vervolgdeeltje noodzakelijk blijkt. Wanneer de stof zich er maar enigszins toe leent, moet de bewerking zóó geschieden, dat ieder beschaafd lezer den schrijver zal kunnen volgen. Men onderstelle dus bij de lezers in ‘t algemeen eene ontwikkeling, welke ongeveer overeenkomt met eindexamen Gymnasium of H.B.S. Gecondenseerde handboeken zijn onze deeltjes niet: wij willen *ontwikkeling door werkelijke oriëntering*. Slechts zóóveel feitenmateriaal als noodig is om dit doel te bereiken, niet meer en niet minder, mag den lezer bezwaren.

Wat dit alles zegt, vatten wij samen in de benaming “sleutelboekjes”. Immers, wanneer een belangstellende met U zou komen praten over een onderwerp, dat wij U voorstelden voor ons te bewerken, zoudt gij hem eerst oriënteren. Gij noemt dan wat gij meent, dat hij het eerst, vervolgens wat hij daarna moet lezen. Zoo komt gij, bij herhaling van het bezoek, in een paar keer een eind. Maak deze causerieën tot hoofdstukken. Verdiep ze, omdat lectuur grondiger zijn kan dan inlichting door ‘t gesproken woord, en voeg er, na de oriënterende lectuur voor zulk een belangstellende, ook eene zorgvuldige, als cours gradué gerangschikte, keur van titels bij voor hem, die “studeeren” wil. Dan is het boekje in hoofdtrekken gereed.’⁵⁶

Praktisch vertalen deze eisen zich in drie grote vragen die een antwoord vergen:

‘wat zijn nu werkelijk de dragende feiten en theorieën; het objectieve eenerzijds en het algemeen als wijze van verklaring daarnaast aangenomene? Verder: wat wil de wetenschap op dit terrein tenslotte als binnen menschelijk bereik liggende? En eindelijk: terwijl men bezig is zich daarvoor in te spannen, wat levert dit werk reeds thans voor het leven, voor de beschaving, voor de practijk op?’⁵⁷

⁵⁶ AB, D 78, auteursprospectus, 1934.

⁵⁷ AB, D 78, auteursprospectussen, 1918 en 1934.

Een uniform uiterlijk

‘Geheel mijn gevoel is het ook dat de omvang der deeltjes volstrekt uniform moet wezen. Wat in Engeland kan moet hier ook kunnen. Waarom immers niet! Dat zal m.i. een kwestie van het prestige der redactie zijn die dit als beginsel, als een “wet der Meden en Perzen” vastleggen zal.’⁵⁸

Zo eindigt De Zwaans tweede bewaard gebleven brief over de op te richten V.U.B. aan de uitgevers. De redactie en de initiatiefnemers zijn het er over eens dat de V.U.B.-boekjes niet alleen naar de inhoud en de opzet, maar ook naar de vorm gemodelleerd moeten worden naar de Engelse HOME UNIVERSITY LIBRARY. En ze gaan ver in hun kopieerzucht.

Alle deeltjes uit de HOME UNIVERSITY LIBRARY hebben van meet af aan een uniforme vormgeving. Ze zijn in linnen of leer gebonden, waarbij de bestempeling beperkt blijft tot een duidelijke vermelding van auteur, titel en uitgeverij in goud op de rug, de reeksnaam en het monogram van de uitgeverij blind op het voorplat. De boekjes tellen over het algemeen acht katernen van ieder 32 bladzijden (16°) en één pagina meet 10,1 cm bij 16,4 cm, met de laatste als rugzijde. Hoogstwaarschijnlijk is elke katern gedrukt op een vel zogenaamd *Double Foolscap*, een typisch Engels formaat dat omgerekend in centimeters 43,2 bij 68,6 meet.⁵⁹ Net zoals de bandversiering is ook het drukwerk sober en uniform.

De Erven F. Bohn tigten aan het werk met de bedoeling een Nederlandse variant van deze Engelse reeks te creëren en roepen daarbij de hulp in van kunstenaar en ontwerper Otto van Tussenbroek (1882-1957). Van Tussenbroek, die zich beweegt op het grotere domein van de toegepaste kunst, lijkt de Tadema's de aangewezen persoon om zijn stempel te drukken op de vormgeving. Hij heeft als gewezen docent aan de Amsterdamse volksuniversiteit de nodige affiniteit met het achterliggende idee en woont sinds 1918, als directeur van het Museum voor Kunstnijverheid, in Haarlem.⁶⁰

⁵⁸ Zie AB, D 61, brief van De Zwaan aan de Erven F. Bohn, 10 juli 1917.

⁵⁹ Zie voor Engels papier in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw: P. Gaskell, *A New Introduction to Bibliography*. Winchester-New Castle 1995, p. 214-230.

⁶⁰ Voor werk aan de volksuniversiteit door Van Tussenbroek, zie De Vries, *Ontsloten poorten*, p. 122.

Op 8 maart 1919, schrijft Kees Tadema kort aan Van Tussenbroek: ‘Wij hadden U zoo gaarne eens gesproken over een winkelbiljet, eventueel prospectus, voor een belangrijke nieuwe uitgaaf van ons.’⁶¹ Na enig overleg ontwerpt Van Tussenbroek (tegen een honorarium van 200 gulden) uiteindelijk een winkelbiljet, een prospectus, een stofomslag, sluitzegels, schutbladen en een bandtekening.⁶²

De schutbladen hebben een gestileerd floraal patroon, met vooraan daarin verwerkt een ex-libris en de initialen V.U.B. Achteraan wordt deze afkorting herhaald, aangevuld met de letters E.F.B. (Erven F. Bohn). In de bandtekening, een omgekeerde gelijkzijdige driehoek, zijn eveneens de initialen V.U.B. verwerkt, rondom een boeddhistisch aandoend figuurtje in kleermakerszit dat schijnbaar verzonken is in een groot boek – het boek der kennis? Dit ornament is terug te vinden op alle deeltjes van de eerste reeks van de V.U.B., centraal op het voorplat blindgestempeld. Centraal op het achterplat staat blindgestempeld een klein monogram van de uitgeverij, een aanpassing van het uitgeversmerk ontworpen door J.G. Veldheer voor diens *Oud Hollandsche steden aan de Zuiderzee* (1897).⁶³ De rug is al even sober gehouden. Plat en met enkel, net als de HOME UNIVERSITY LIBRARY, vermelding in bladgoudletters van de (verkorte) titel, auteurs en de uitgeverij, later ook aangevuld met het serienummer. Tot omstreeks het begin van de Tweede Wereldoorlog zijn de deeltjes uitsluitend verkrijgbaar in paars linnen gebonden.⁶⁴ Aan het begin van de oorlog worden ze aangeboden in een

⁶¹ Zie AB, C 60, fol. 8, brief van J.C. Tadema aan O. van Tussenbroek.

⁶² Voor de brieven van de Erven F. Bohn aan Van Tussenbroek over de V.U.B., zie AB, C 60, fol. 16, 28, 38, 40, 133, 162, 180 en 412. Voor de brieven van Van Tussenbroek, zie AB D 61. Voor zijn honorarium, zie AB, B 14, onkostenboekje, fol. 93, ‘Algemeene Kosten 1e serie van de Volks Universiteits Bibliotheek’.

⁶³ AB, fol. C 60, brief van J.C. Tadema aan O. van Tussenbroek, 1 april 1919 (zie ook: M. Wishaupt, ‘De heerlijkheid van het métier. De ontstaansgeschiedenis van *Oude Hollandsche steden* en *Oude Hollandsche dorpen aan de Zuiderzee* van J.G. Veldheer en W.O.J. Nieuwenkamp’, in: M. van Delft, M. de Niet & K. Thomassen (red.), *Bijzonder divers. Studies over opmerkelijk drukwerk uit de twintigste eeuw*. Den Haag/Amsterdam 2007, p. 117-134).

⁶⁴ Het was oorspronkelijk de bedoeling voor elke afdeling een aparte bandkleur te gebruiken: ‘De heeren Tadema brengen ter tafel eenige modelbandjes; zij stellen zich voor, dat iedere reeks eene eigene kleur zal verkrijgen’. (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering op 19 februari 1919.) Later kwam de redactie terug op dit besluit: ‘[...] men [acht] het onnoodig en in de praktijk onuitvoerbaar aan iedere reeks een eigen kleur te geven; de bandjes zullen niet steeds zijn in te deelen.’ (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering op 19 maart 1919.)

donkerblauwe linnen band. Tegen het einde van de oorlog maken ze plaats voor lichtblauwe kartonnen bandjes met een zwarte linnen rug.

Op een detail na blijft het binnenwerk door de jaren heen ongewijzigd. Alle deeltjes hebben dezelfde sobere lay-out met weinig wit en meten 10,1 bij 16,6 cm, zoals de HOME UNIVERSITY LIBRARY. Een deeltje telt eveneens ongeveer 256 pagina's, het equivalent van zestien katernen octavo. De enige opvallende wijziging is de overgang van houthoudend naar zogenaamd houtvrij papier in 1925.⁶⁵ Het helderwitte, houtvrije papier mag dan wel tien tot vijftien procent duurder zijn, het betekent wel dat het binnenwerk veel minder snel vergeelt en dus voor het oog minder snel veroudert.⁶⁶ Elk deeltje bevat standaard een register en een korte literatuurlijst, een wegwijzer voor lezers die meer willen leren over het onderwerp. Sommige deeltjes eindigen bovendien met een lijst van de andere tot dan toe verschenen V.U.B.-deeltjes, veelal voorzien van enkele lovende citaten uit recensies.⁶⁷

⁶⁵ De term 'houtvrij papier' is misleidend. Zowel 'houtvrij' als 'houthoudend' papier werd bereid op basis van hout. (H. van Krimpen, *Boek over het maken van boeken*. Veenendaal 1986, p. 59-61.)

⁶⁶ Ter vergelijking: voor de deeltjes 18 tot en met 31 (1922-1925) betalen de uitgevers op een uitzondering na f 5,20 per riem houthoudend papier, voor de deeltjes 32 tot en met 42 (1925-1929) betalen ze f 6,60 per riem houtvrij papier. Dit is een prijsstijging van 13%. (Zie AB B 14, Onkostenboek 1915-1952.)

⁶⁷ Verscheidene auteurs willen ook illustraties opnemen in hun bijdrage. De redactie en de uitgevers zijn in principe voorstander van het illustreren van de tekst, maar vinden 'dat dit in ieder geval afzonderlijk moet worden overwogen.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 15 november 1919.) Niet elke reproductietechniek kan zonder veel extra kosten worden afgedrukt. Clichés moeten worden gemaakt of overgekocht van een andere uitgever. Het drukken van de clichés is beduidend duurder dan het normale drukwerk. En sommige technieken vereisen ander, en vooral duurder, plaatpapier. In november 1919 bespreken de V.U.B.-leden dit punt tijdens de tweede algemene ledenvergadering: 'Lijnclichés kunnen binnen zeer ruime grenzen worden opgenomen; wanneer autotypieën noodzakelijk zijn, is het wenschelijk deze zooveel mogelijk op één plaat te vereenigen. Aan een boekje, dat een groote afzet belooft, kan men meer ten koste leggen dan aan één met beperkt gebied. Voorloopig zullen wij nog geen nummers voorbereiden, waarvan de platen hoofdzaak zijn.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934.) Niettemin bevat een tiental V.U.B.-deeltjes illustraties op plaat- of kunstdrukpapier. *De kretische kunst* (1925, nr. 31) van archeoloog Gerard van Hoorn bijvoorbeeld. Het boekje telt in totaal 260 pagina's, waarvan er 32 op speciaal papier gedrukt zijn. In katernen uitgedrukt, betekent dit dat per boekje veertien katernen gewoon papier en twee katernen duurder plaatpapier zijn gebruikt. Daarvoor wordt, voor 3.000 exemplaren, respectievelijk f 117,- en f 75,02 betaald. Het drukken van de tekst kost f 513,10, het afdrukken van de clichés 134,40. Voor de clichés betaalt men 184,71. Veertien katernen tekst kosten zo in totaal f 630,10, twee katernen afbeeldingen f 394,13 (AB B 16, fol. 92 en B 14, fol. 165). Ter vergelijking: de zestien katernen tekst van de tweede

De Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten

Aangezien de V.U.B. haar naam en haar kerngedachte – wetenschappelijke kennis breder verspreiden – ontleent aan de volksuniversiteiten, ligt het voor de hand aansluiting te zoeken bij de omtrent diezelfde tijd in oprichting zijnde Bond van Nederlandsche Volksuniversiteiten. Op 4 april 1918 gaat daartoe een brief de deur uit aan de volksuniversiteiten van Amsterdam, Den Haag, Groningen en Rotterdam, geschreven door de De Zwaan en ondertekend door Zeijlstra, namens de Commissie van Redactie der Volks-Universiteits-Bibliotheek. Ze stellen het V.U.B.-plan voor en reiken de aanstaande Bond de hand.

‘Wy hadden voor deze reeks den naam Volks-Universiteit-Bibliotheek gekozen, omdat ons streven naar volksontwikkeling geheel parallel loopt met dat der Volksuniversiteiten, wier hoorders, naar wy hoopen, in onze uitgave gelegenheid zullen vinden tot verdere studie, terwyl omgekeerd onze lezers zich opgewekt zullen voelen ook het gesproken woord op zich te doen inwerken. [...]

Met het oog op de groote overeenstemming in bedoeling tusschen onze onderneming en het streven der Volksuniversiteiten stelden wy er prys op U in kennis te stellen van dit plan, dat reeds ver gevorderd is. Eene voortdurende aanraking zou toch, naar onze meening, het streven, dat ons beiderzyds ter harte gaat, zeer bevorderen.

Wy stelden ons de verwezenlyking dier gedachte in dezen vorm voor, dat de Bond van Volksuniversiteiten, die, naar wy vernemen, staat opgericht te worden, een zyner Bestuursleden zoude aanwyzen om zitting te nemen in onze Redactiecommissie.’⁶⁸

Dat de V.U.B.-redactie en de uitgevers ook hopen goede voordrachten aan de volksuniversiteiten gehouden in de reeks op te nemen, laten ze onvermeld. Ze

druk van Van Kans *Inleiding tot de rechtswetenschap* (nr. 6) in datzelfde jaar kost in totaal f 763,- (AB B 14, fol. 165 en AB B 165, fol. 165).

⁶⁸ Zie AB, C 58, fol. 313, brief van J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 10 april 1918 en I 28, brief van H.H. Zeijlstra Fzn. aan de besturen der Volks-Universiteiten te Amsterdam, Den Haag, Groningen, Utrecht en Groningen, 4 april 1918.

gaan er stilzwijgend vanuit dat dit een voortvloeijsel zal zijn van de deelneming van de Bond aan de V.U.B.⁶⁹ Dat die deelname er komt, daar gaan ze wel vanuit. De Zwaan én Kohnstamm én de historicus H. Bolkestein, die intussen gewonnen is voor de V.U.B.-redactie, zetelen immers in het bestuur van de Raad der Volksuniversiteiten.⁷⁰ Maar de handreiking dreigt verkeerd te lopen. In september blijkt dat ‘in den boezem v.d. V.U. besturen plannen rijpen om – antwoord op ons verzoek om samenwerking – het werk, dat wij op stapel gezet & te water gelaten hebben, te gaan dupliceren.’⁷¹ Alle zeilen worden bijgezet om deze plannen te verijdel. Maar helaas, de algemene ledenvergadering van de V.U.B. verneemt half november dat in de Bond ‘na ampele besprekingen besloten is, niet te voldoen aan de uitnoodiging’.⁷²

Uitgevers en redactie laten het erbij. De nieuwe reeks kan ook zonder de steun van de Bond tot leven komen. De plannen zijn uitgewerkt, de eerste auteurs zijn al gevonden. Weldra kunnen verschijnen: J.C. van Eerdes *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (nr. 1), J.J. Salverda de Graves *Italië's letterkunde* (nr. 2) en F.J.J. Buytendijks *Psychologie der dieren* (nr. 3). De Tadema's staan aan de vooravond van een belangrijke taak: het nieuwe project wereldkundig te maken.

2. Een nieuwe reeks wereldkundig maken

Uitgevers kunnen de meest baanbrekende of tot de verbeelding sprekende boeken ter wereld brengen; als niemand er weet van heeft, dan verkopen ze niet. Zo beschouwd, staat de geschiedenis van het boek synoniem aan de geschiedenis van de reclame voor het boek. De opzet van deze studie – het belichten van enkele belangrijke oude en nieuwe segmenten in het fonds van De Erven F. Bohn – maakt de lancering van de V.U.B. het uitgelezen moment om stil te staan bij het fenomeen reclame. De colportage die eigen was aan de prachtwerken, kunnen we beschouwen als ambulante, kleinschalige reclamecampagnes. De prospectussen, advertenties en recensie-exemplaren

⁶⁹ AB, C 58, fol. 304, brief van J.L. Tadema aan Ph. Kohnstamm, 30 maart 1918.

⁷⁰ AB, C 58, fol. 295-296, brief van J.C. Tadema aan J. de Zwaan, 27 maart 1918.

⁷¹ AB, D 61, brief van J. de Zwaan aan De Erven F. Bohn, 28 september 1918.

⁷² AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene vergadering, 15 november 1918.

die *en passant* aan de orde kwamen in het hoofdstuk over literaire uitgaven zijn typerend voor de gebruikelijke, weinig uitbundige reclamepraktijk van De Erven F. Bohn in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Maar met de toevoeging aan het fonds van een compleet nieuw segment, onderdeel van een relatief jong populair-wetenschappelijk uitgeefveld, in de vorm van een uniforme reeks kleine, inleidende boekjes trekken de uitgevers alle registers open. Ze openen de reclamesluizen op een door het Bohn-huis nooit eerder vertoonde wijze.

De reclamepraktijk

Ten tijde van het verschijnen van de eerste nummers van de V.U.B. staat Nederlandse uitgevers een heel arsenaal aan middelen ter beschikking om reclame te maken, middelen die al sinds de negentiende eeuw algemeen gangbaar zijn in de Nederlandse uitgeverij.⁷³ De Tadema's beperken zich echter tot de voornaamste: de voor- en najaarsreizen door hun vaste vertegenwoordiger om de boekhandel warm te maken en een drietal andere om het publiek op de hoogte te stellen. Jan Tadema:

'Het gewone middel is het prospectus [...]. Zij worden bij duizendtallen rondgezonden, om koopers, om lezers te winnen. Hiertoe beschikt de uitgever over een stel adressen, dat steeds behoort te worden aangevuld, om overal die mensen te bereiken, die geacht worden aandacht, belang te hebben bij zekere uitgaven. En deze stellen adressen vormen als 't ware mee het bedrijfskapitaal van een uitgeverszaak. Schrijft mij bijvoorbeeld een boekverkooper: stuur dit of dat boek aan Willemsen in Oosterland, dan wordt niet alleen dit adres genoteerd, maar ook het genre van het boek, om bij volgende

⁷³ Voor een bespreking van negentiende-eeuwse reclamemiddelen zie Dongelmans, *Johannes Immerzeel Junior*, p. 152-163; Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 344-351 en Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 93-95. De eerste helft van de twintigste eeuw bouwt voort op de negentiende-eeuwse praktijken. Het is pas in de tweede helft van de eeuw dat serieus werk wordt gemaakt van het ontwikkelen van nieuwe vormen van reclame voor het boek. (Wat niet betekent dat er voor die tijd geen belangstelling is voor nieuwe reclamevormen. Talrijk zijn bijvoorbeeld de meldingen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van allerlei curieuze methodes die Amerikaanse collega's aanwenden. En hoewel sommige middelen als verwerpelijk worden voorgesteld, klinkt niet zelden de moraal door dat er wel degelijk een voorbeeld aan te nemen is.)

gelegenheden hem in dit genre van nieuwe uitgaven te verwittigen. En er zijn uitgevers, die door jaren lang verzamelen, over dertig duizend en meer adressen beschikken.

Verder is er voor het bekend maken van een boek het adverteeren, dat mijns inziens niet altijd zoo heel veel geeft. Een aardige uitkomst voor speciale werken wordt soms bereikt door een advertentie in een of ander klein weekblad, dat gelezen wordt, – maar dan ook waarlijk van a tot z gelezen – door de mensen die bijzonder belang stellen in de daar behandelde onderwerpen – waar het boek óók over gaat.

En dan zijn er de recensie-zendingen, vaak met de peperbus gestrooid, voor de besprekingen in de pers.⁷⁴

Een wetenschappelijk fonds bestaat in zekere zin uitsluitend uit ‘speciale’ werken met een beperkt, maar duidelijk gemarkeerd publiek bestaande uit vakgenoten die om bij te blijven meestal geabonneerd zijn op de toonaangevende tijdschriften of reeksen op hun gebied. Als een uitgeverij er in slaagt ook enkele van die toonaangevende tijdschriften in huis te hebben (zoals De Erven F. Bohn, zie Hoofdstuk I), dan wordt het vergaren van de juiste adressen, hoewel niet moeilijk meer, niet eens meer noodzakelijk. In elke aflevering kan men een nieuw prospectus inleggen dat gegarandeerd in geïnteresseerde handen zal komen.⁷⁵ De V.U.B. is echter een andere zaak, gericht op een veel breder en gevarieerder publiek, waarvan de adressen veel moeilijker te verzamelen zijn. Het vereist dus een breder opgezette aanpak.

Welke reclamemiddelen kunnen de uitgevers daartoe uit de kast halen? Ter wille van de overzichtelijkheid maak ik hieronder een onderscheid tussen middelen die specifiek bestemd zijn voor het potentiële lees- en vooral kooppubliek en diegene die in de eerste plaats op de boekhandel zijn gericht. De lijstjes zijn bovendien zo geordend dat gelijkaardige vormen van reclame als pendants tegenover elkaar staan.

⁷⁴ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], ‘Onder de mensen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

⁷⁵ Hoogstwaarschijnlijk had de uitgeverij ook een verzameling adressen, maar een hard bewijs daarvan werd niet teruggevonden.

BOEKHANDEL	PUBLIEK
aankondigingen en advertenties	advertenties
circulaires	prospectussen
persoonlijke aanbiedingen, reizen	ambulante verkoop (colportage)
tentoonstellingen	beurzen
	premies, loterijen, ...

Naast de bovengenoemde middelen beschikt de uitgever ook over enkele vormen van reclame die haar pijlen zowel op de lezer als op de boekhandel richt: wervende stofomslagen, recensies (door het verzenden van recensie-exemplaren) en fondscatalogi. De ijverigste uitgevers stellen aan de boekhandel winkelbiljetten en allerlei etalagemateriaal ter beschikking, of organiseren zelfs etalagewedstrijden. Et cetera.

Aan elk van deze technieken kleven voor- en nadelen en het is één van de belangrijkste taken van een uitgever om te bepalen welke middelen hij in de strijd gooit. De keuze hangt af van verschillende factoren. Het belang dat hij stelt in de uitgave en de afzetmogelijkheden die hij ziet, bepalen hoeveel hij wil of kan spenderen; het bereikte publiek, de kosten en de efficiëntie van de verschillende mogelijkheden bepalen uiteindelijk hoeveel hij spendeert. Op de achtergrond speelt bovendien de naam en de reputatie van de uitgever vaak een doorslaggevende rol. Voor een eerbiedwaardig huis zijn bepaalde praktijken bij voorbaat uit den boze. 'Zo werden loterijen en cadeaus zelden door uitgevers van naam gebruikt', schrijft Kuitert over de negentiende eeuw, maar het geldt net zo goed voor de twintigste eeuw.⁷⁶ Ook hoe reclamemiddelen worden ingezet, wordt goeddeels gedicteerd door de stijl van het huis.

Dat uitgevers de selectie van reclamemiddelen niet licht opvatten, valt geregeld te lezen in de correspondentie tussen de broers Tadema en François Bohn. Wel of niet adverteren en het opstellen van een prospectus of een advertentie zijn serieuze zaken die aanleiding kunnen geven tot discussie. Zo publiceren de uitgevers bij het verschijnen van Beets' vierde en laatste bundel *Nieuwe verscheidenheden* (1902) twee advertenties in *Onze Eeuw* die Bohn niet

⁷⁶ Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p.93.

helemaal zinnen.⁷⁷ Zijn brief is niet bewaard gebleven, maar de reactie van Kees Tadema spreekt voor zich:

‘Uwe aanmerking op de beide adv. in Onze Eeuw is mij niet recht duidelijk. U houdt ‘t ons naar we hopen ten goede – doch we zijn eigenlijk een beetje afkeerig van die Bolle-Cohen-praatjes. Het publiek, dat Onze Eeuw leest, is – althans in den tegenwoordigen tijd – hiermede niet meer te vangen.

En nu wil ik absoluut geen aanmerking maken op Uw voorstel, doch eerlijk gezegd zie ik *inderdaad* met onze “aanprijzing” geen verschil. De bedoeling is aan de menschen te doen weten dat Beets al zoo stok oud is, en ze er tevens uitdrukkelijk aan te herinneren dat er vroeger al 3 soortgelijke deeltjes zijn verschenen, die ze misschien zelven bezitten.

Dat nu “ieder Nederlander dit werk zeer zeker met belangstelling zal ontvangen”... Ach mij dunkt als de “velen” van ons er komen dan kunnen we best tevreden zijn.

Het zal echter wel bij weinigen blijven. En dat het bijna niemand ten deel valt op 88 jarigen leeftijd nog een nieuw boek uit te geven dat behoeven we toch waarlijk aan het publiek van Onze Eeuw niet te vertellen.’⁷⁸

⁷⁷ N. Beets, *Nieuwe verscheidenheden: meest op letterkundig gebied. 4de en laatste stuk: Kinker's Eeuwfeest 1801; Eene Academische Rede onder de Fransche heerschappij; Jan van Foreest, Latijnsch Dichter; Rouw en Trouw der Tortelduiven; Anna Roemers; Polygl. uitg. Emblèmes Chretiens; Bilderdijkiana; Varia; Postscripta; Corrigenda*. Haarlem 1902.

⁷⁸ AB, C 46, fol. 250-251, J.C. Tadema aan F. Bohn, 25 november 1902. D. Bolle uit Rotterdam en de Gebroeders E. & M. Cohen uit Arnhem staan in de negentiende eeuw zowat symbool voor de zogenaamde second-hand handel, de voorloper van het modern antiquariaat. Geliefd zijn ze niet bij de gerenommeerde uitgevers, maar de meeste confraters – ook Bohn en vader Tadema – verkopen Bolle of Cohen wel eens restanten, die deze op hun beurt per post tegen sterk gereduceerde prijzen weten te slijten. De second-hand handelaren doen van zich spreken door ongebruikelijke vormen van reclame zoals loterijen en premiegeschenken op grote schaal toe te passen. Ze werden in het midden van de negentiende eeuw in Nederland geïntroduceerd door de roemruchte uitgever Koenraad Fuhri. Ook hun advertenties verschillen drastisch van de gebruikelijke, droge advertenties van de ‘echte’ uitgevers. Spreektaal, grootspraak en uitroptekens zetten de toon. En hoewel de meeste uitgevers dergelijke schreeuwerige leuzen verafschuwen, adverteren verscheidene uitgevers in de twintigste eeuw, zij het gematigder, met gelijksoortige blikvangers. (L. Kuitert, ‘De second-hand handel, een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur’, in: *De Negentiende Eeuw* 15 (1991) nr. 4, p. 185-202 en A.

Welke keuzes maken de uitgevers bij het lanceren van de V.U.B.? Welke middelen halen ze, met andere woorden, daadwerkelijk uit de kast?

Boekhandelsreclame

Voor de verkoop van haar publicaties is een reguliere uitgeverij bovenal aangewezen op de vele boekhandels verspreid over Nederland (en daarbuiten). Juist ten tijde van het op de markt brengen van de V.U.B. is er voor zover bekend een ongekend aantal boekhandelaars in Nederland.⁷⁹ De aantallen dienen met enige voorzichtigheid gelezen te worden, maar de stijging van het aantal firma's waaraan de uitgeverij levert, vindt bevestiging in de commissieboeken van de De Erven F. Bohn.⁸⁰

	BOEKHANDELAREN IN NEDERLAND	FIRMA'S IN NEDERLAND WAARAAN BOHN LEVERT
1900	1.769	625
1910	1.567	643
1920	2.604	813
1925	2.325	856
1928	2.123	
1930	2.000	
1935	1.860	
1940	1.452	

Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek. Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Leiden 2003, p. 137-141.)

⁷⁹ Zie H. Fürstner, *Geschichte des Niederländischen Buchhandels*. Wiesbaden 1985 (GESCHICHTE DES BUCHHANDELS, 2), p. 79 en 101. Hij baseert zich op Kruseman, *Bouwstoffen* en de *Algemeene Adresboeken*. Deze cijfers bevatten tot en met 1925 alle boekhandelaars en/of uitgevers. Ze kunnen, net als de cijfers voor de negentiende eeuw, slechts onder voorbehoud geciteerd worden. Een eerste analyse ervan levert immers 'het beeld op van rijp en groen, groot naast klein, de echte assortimentshandelaar naast de kruidenier annex ijzerspecialist, die ter uitbreiding van zijn handel ook wat boekjes meent te moeten verkopen.' (B.P.M. Dongelmans, 'Over boekenslijters, boekverkopers en uitgevers in de negentiende eeuw'. Citaat op p. 107. Zie ook Inleiding.)

⁸⁰ AB, C 123-155, commissieboeken, 1866-1924.

Het is zaak de boekhandelaars goed op de hoogte te houden van nieuwe publicaties, maar ook geregeld te herinneren aan oudere fondsartikelen. De uitgever moet er daarenboven terdege rekening mee houden dat de concurrenten beschikken over dezelfde middelen om de boekhandel voor een uitgave te winnen. Hij moet dus met zorg te werk gaan, een collegiale band onderhouden met de boekhandelaars en vooral 'naam' hebben. De belangrijkste middelen die ter beschikking staan zijn de aankondigingen, de circulaire en de persoonlijke aanbiedingen.

Aankondigingen functioneren als de eerste kennisgeving van de (nakende) geboorte van een nieuwe uitgave en worden gepubliceerd 'in het orgaan van den boekhandel'.⁸¹ Al in de negentiende eeuw was het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* daartoe het geëigende blad. Uitgevers én boekhandelaars kunnen er lezen welke projecten op stapel staan in de rubriek 'Uitgaven in voorbereiding'. Elke uitgever kan er tegen betaling *advertenties* plaatsen om aandacht te vragen voor deze of gene belangrijke uitgave. De Erven F. Bohn maakt bij mondesmaat gebruik van die mogelijkheden. Het plan voor de V.U.B. stellen ze er voor het eerst voor op 26 september 1919. Dan verschijnt in een aankondiging dat de V.U.B. op komst is. [illustratie] De advertentie geeft een summiere omschrijving van het doel en de opzet van de reeks.⁸² De volgende jaren plaatsen de uitgevers een paar keer per jaar een aankondiging of advertentie in het *Nieuwsblad*. Het Bohn-archief bevat een boek waarin de advertentiekosten en -inkomsten voor de jaren 1931-1951 genoteerd staan. Ook de V.U.B.-advertenties in het *Nieuwsblad*.⁸³ In 1931, bijvoorbeeld, zijn dat er zeven.⁸⁴

⁸¹ Zie: Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 344.

⁸² *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 73 (1919) 73 (26 september), p. 996.

⁸³ AB, B 27. Het archief bevat geen advertentieboek voor de eerste drie decennia van de twintigste eeuw.

⁸⁴ Volgens AB, B 27; verschenen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 98 (1931) 4 (13 januari), p. 33; 8 (27 januari), p. 74; 28 (7 april), p. 259; 44 (2 juni), p. 424; 58 (21 juli), p. 569; 74 (29 september), p. 744 en 86 (10 november), p. 897.

	OMVANG:	INHOUD:	PRIJS:
13 jan.	252 regels	lijst met alle V.U.B.-deeltjes	f 35,28
27 jan.	32 regels	verwijzing naar vorige advertentie	f 4,34
7 april	70 regels	aankondiging V.U.B. nr. 46	f 9,80
2 juni	18 regels	terugvraging V.U.B. nr. 17	f 2,52
21 juli	18 regels	terugvraging V.U.B. nr. 6	f 2,52
29 sept.	[18 regels]	terugvraging V.U.B. nr. 27	[f 2,52]
10 nov.	[10 regels]	terugvraging V.U.B. nr. 43 en 44	[f 1,89]
TOTAAL:			f 58,87

In de daaropvolgende jaren bereikt men dit aantal niet meer: twee in 1932, een in 1933, drie in 1934, vier in 1935, een in 1936 en 1937, geen in 1938 en 1939, twee in 1940, geen in 1941, een in 1942 en twee in 1943.⁸⁵

In het lijstje over 1931 vallen twee belangrijke soorten advertenties op die de Tadema's plaatsen in het *Nieuwsblad*: overzichten en terugvragingen. De overzichten bevatten over het algemeen een lijst met alle nog verkrijgbare deeltjes, de aanbiedingsvoorwaarden en enkele tips om goed te kunnen 'werken' met de reeks. De terugvragingen bieden de boekhandel de kans om bij het verschijnen van een nieuwe druk van een deeltje de nog resterende exemplaren van de oude druk in de winkelvoorraad om te ruilen voor een nieuwe druk. Een derde belangrijke soort advertenties vraagt aandacht voor één bijzonder deeltje, zoals bijvoorbeeld *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis (aesthetische beschouwingen)* van de hand van Berlage. Deze 'laatste omvangrijke studie van Nederland's grootsten bouwmeester' verschijnt vlak na diens overlijden als nummer 62 in de V.U.B.

Naast advertenties in het *Nieuwsblad*, attenderen uitgevers de boekverkopers op belangrijke uitgaven met een circulaire, een gedrukte brief, sterk gelijkend op de bovenbeschreven overzichtsadvertenties: 'Zij bevatten in den regel nadere mededeelingen omtrent de strekking, wijze van uitgaaf en conditiën van levering, soms ook aanwijzingen hoe het best met het

⁸⁵ Volgens AB, B 27; verschenen in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 99 (1932) 2 (8 januari), p. 22 en 87 (18 november), p. 875; 100 (1933) 99 (29 december, speciaal nummer, '1834-1933'), p. 6; 101 (1934) 66 (31 augustus), p. 574; 84 (2 november, 'Najaarsnummer'), p. 755 en 89 (20 november), p. 845; 102 (1935) 1 (4 januari), p. 5; 71 (27 september), p. 656; 76 (15 oktober), p. 702 en 81 (1 november), p. 766; 103 (1936) 28 (7 april), p. 246; 104 (1937) 23 (9 juni), p. 338; 107 (1940) 51 (18 december), p. 852 en 853; 109 (1942) 7 (19 februari), p. 82; 110 (1943) 25 (24 juni), p. 261 en 36 (9 september), p. 322.

betreffende artikel werkzaam te zijn.’⁸⁶ De Tadema’s verzenden in september 1919 een eerste V.U.B.-circulaire, waarin ze de eerste zes deeltjes aankondigen en de boekhandelaren uitgenodigen hun bestellingen te plaatsen.⁸⁷ Daartoe bevindt zich onderaan de circulaire een bestelstrook waarop enkel nog het aantal exemplaren moet worden ingevuld. De brief bevat tot slot ook een overzicht van het beschikbaar reclamemateriaal.

Vanaf 1920 tot en met 1943, wanneer de hele eerste reeks uitverkocht is, versturen ze per jaar twee van dergelijke circulaires naar de boekhandel, één in het voorjaar en één in het najaar. Het zijn traditioneel de periodes waarin de meeste boeken op de markt worden gebracht. Een gebruik waar de Tadema’s niet zo gelukkig mee zijn, maar zich noodgedwongen bij neerleggen. Niet echter zonder eerst te pogen daaraan iets te veranderen, onder andere door bijvoorbeeld de eerste drie V.U.B.-deeltjes pas in januari 1920 daadwerkelijk te verzenden. In de algemene ledenvergadering van de V.U.B.-Vereeniging op 15 november 1919 weet Kees Tadema de leden te overtuigen van het nut van die breuk met de traditie:

‘De heer J.C. Tadema vraagt of goedgevonden kan worden, dat de drie eerste nummers van de V.U.B. op 15 Januari 1920 verschijnen. Dit zou eenige weken eerder het geval kunnen zijn, maar de tijd is thans niet gunstig; uit het oogpunt van exploitatie is het beter, dat de feestdagen eerst voorbij zijn. [...] het is om te voorkomen, dat eene zoo belangrijke uitgave als de V.U.B. onder de massa St.-Nicolaas-uitgaven in het gedrang komt. Met algemeene stemmen wordt thans goedgevonden, dat de drie eerste nummers op 15 Januari 1920 in den handel zullen komen, doch geacht zullen worden, reeds in 1919 te zijn verschenen.’⁸⁸

De collega’s in den lande overtuigen, is een andere zaak. In 1921 zet Jan Tadema zijn argumenten op een rij in een artikel voor *De Uitgever*, het orgaan

⁸⁶ Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 344.

⁸⁷ Het AB bevat een map ‘Voor-en najaarsaanbiedingen’ met de V.U.B.-circulaires (D 78 – tweede map). De oudste is gedateerd ‘September 1919’.

⁸⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 15 november 1919.

van de Nederlandsche Uitgeversbond. Hij is dan al sinds 1917 voorzitter van de N.U.B.

‘Het gewoonterecht en de traditie hebben nu eenmaal uitgemaakt, en wij verbeelden ons daar goed bij te varen, dat voor verreweg de meeste boeken de tijd van verschijnen tegen St. Nicolaas valt.

Waarom? We kunnen er bezwaarlijk reden voor vinden, maar men doet dat nu eenmaal, en hier zijn we verzot op; derhalve vasthouden en niet veranderen.

[...] Breek nu eens met deze “goede” gewoonte, omdat ze een ingeroeste verbeelding is. Ge zult er voordeel van hebben en gedeeltelijk zal aan de klacht, veelal te recht geuit, dat de debitant zoo weinig met onze uitgaven doet, een eind komen. Hoe kunt ge ook verwachten, ja verlangen, dat de boekverkoper, wanneer zijn winkel tegen St. Nicolaas met onze nieuwe uitgaven wordt overstroomd, met elk boek in ‘t bijzonder kan werken. Dan eischen we het onmogelijke.’⁸⁹

Alle goede bedoelingen ten spijt, slaat zijn denkbeeld niet aan. Eén van de belangrijkste bezwaren van de uitgevers formuleert hij zelf: ‘de voor- en najaarsreizen, die met het verschijnen samenhangen en zoo nauw verband houden’.

Die reizen zijn een derde belangrijk middel ter bevordering van de afzet. Ze worden ondernomen door de uitgever zelf, een bediende of een zogenaamde ‘reiziger’ in dienst van een of meer uitgevers. Tijdens die reizen doen ze alle belangrijke boekhandels in het land aan om persoonlijk de handelaren op de hoogte te brengen van nieuwe en bijzondere uitgaven. Vaak zijn die boeken nog niet volledig gedrukt, maar zijn speciaal tot dat doel enkele reisexemplaren gemaakt: ‘Deze bevatten dan niet meer dan den titel en één of een paar afgedrukte vellen van den inhoud, in een band, verder met wit papier op dikte aangevuld.’⁹⁰ En aangezien de V.U.B. als een belangrijke onderneming wordt beschouwd, wordt er ook mee gereisd.

⁸⁹ J.L. T[adema], ‘Vasthoudendheid’, in: *De Uitgever* 4 (1921) 4 (1 april), p. 43-44.

⁹⁰ Interview met J.L. Tadema: [M.J. Brusse], ‘Onder de menschen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

‘Vele uitgevers reizen niet meer zelf, behalve wanneer ’t er eens bijzonder op aankomt. En dan nòg! Want zullen zij de vergelijking met hun geroutineerden vertegenwoordiger kunnen en willen doorstaan?’⁹¹ Woorden van Jan Tadema, wellicht uitgesproken met M.H. Kluit in gedachte. Kluit is vanaf 1880 in dienst bij De Erven F. Bohn en tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw de derde man in het bedrijf. Hij vertrekt elk jaar twee keer op aanbiedingsreis door Nederland. Eind september 1919 gaat hij voor het eerst met de V.U.B. op stap.⁹² In zijn koffer draagt hij onder andere voor f 12,- aan V.U.B.-reisexemplaren, enkele dagen voordien bij Van Bommel in linnen gebonden.⁹³ Kluit beperkt zich vooral tot de Hollandse steden, met hooguit een kort bezoek aan Arnhem, Amersfoort, Groningen of Leeuwarden.⁹⁴ De reden daarvoor laat zich gemakkelijk raden en wordt in 1926, in het eerder geciteerde interview met Brusse, door Jan Tadema als volgt geformuleerd: ‘Een algemeene ervaring hierbij is, dat het reizen “langs de Hollandsche lijn”, door het centrum van het land, van het grootste belang is, maar dat vooral het noorden en het zuiden gewoonlijk veel minder debiet opleveren.’⁹⁵

Blijkens een brief van 4 oktober 1919 komt het ook wel voor dat de uitgevers, na de reis van hun reiziger, zich alsnog persoonlijk richten tot één of meerdere boekhandelaars, om ze te overtuigen van het belang van een uitgave en een extra bestelling te ontfutselen. De brief is gericht aan de Amsterdamse boekhandelaar Allert de Lange:

‘Amice de Lange,

Het is myn gewoonte niet, om zooals wel eens geschiedt, achter onzen vertegenwoordiger nog eens aan te reizen, maar nu het een uitgave geldt, die met zooveel sympathie overigens door den boekhandel werd begroet en waarvoor wy ons veel moeite hebben gegeven om haar op een hoog peil te brengen, waarvoor trouwens de redactie wel

⁹¹ [Brusse], ‘Onder de menschen. De uitgeverij II’.

⁹² Vgl. AB C 27, fol. 452, brief van De Erven F. Bohn aan de binder E. van Bommel, 13 september 1919: ‘Zoudt u zoo goed willen zyn Woensdagmorgen by ons aan te komen om over de reisexemplaren alles af te spreken en daarvan de vellen en titels in ontvangst te nemen. Aangezien de Heer Kluit Maandag over 8 dagen vertrekt mogen wy wel op Uwe medewerking rekenen.’

⁹³ AB, B 14, onkostenboek, fol. 93, ‘Algemeene Kosten 1^e Serie’ van de V.U.B.

⁹⁴ Vgl. AB, B 330, provisienota’s voor het verkochte tijdens de voor- en najaarsreizen.

⁹⁵ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], ‘Onder de menschen. De uitgeverij II’, in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

borg zal zyn, meen ik toch Uw byzondere aandacht nog eens te mogen vragen. Onze vertegenwoordiger, de Heer Kluit toonde ons ene bestelbiljet van Uw Firma op 10 ex. van de door my bedoelde Volks-Universiteits-Bibliotheek. Ik ben er van overtuigd dat dit getal belangryk zal worden verhoogd, wanneer U van de ingesloten circulaire hebt kunnen kennis nemen, en met vertrouwen zien wy dan ook Uw antwoord tegemoet.

Met vriendschappelyken groet'⁹⁶

Op 4 februari 1920, wanneer Sinterklaas al lang weer het land verlaten heeft, verzendt men de eerste drie V.U.B.-deeltjes. De levering aan Allert de Lange bestaat uit tien exemplaren van elk deeltje, dertig in totaal. Niet één meer dan wat hij bij Kluit bestelde.⁹⁷ De brief van de directeuren bracht hem kennelijk niet op andere gedachten. Waarschijnlijk een ontgoocheling voor de Tadema's, maar wel een bewijs van Kluits juiste inschatting dat De Lange niet te overhalen was meer exemplaren te bestellen.

De Nederlandse boekhandel kreeg intussen de aankondiging en de advertenties in het *Nieuwsblad* onder ogen, ontving een circulaire en kreeg Kluit op bezoek. Het resultaat is bemoedigend. Op 4 februari boekt de uitgeverij officieel 3.317 deeltjes van de eerste drie nummers 'volgens verzendlijst bij aanbieding'.⁹⁸ Waarschijnlijk plaatste Kluit daarvan 3.190 stuks. De rest ging buiten Kluit om.⁹⁹ Het zijn bestellingen uit het buitenland, of afgelegen gebieden in Nederland, gedaan met de bestelbon onder aan de circulaire.

Publieksreclame

Een publicatie mag dan in zowat elke Nederlandse boekhandel voorradig zijn, een goede afzet is daarmee nog lang niet gegarandeerd. Het boek moet ook nog verkopen en daarvoor dient het publiek over te gaan tot de aanschaf

⁹⁶ AB, C 27, fol. 493.

⁹⁷ AB, B 151, commissieboek 1920, fol. 32, 'Allert de Lange, Amsterdam'.

⁹⁸ AB, B 71, na-ontbodboek 1920, fol. 255, 257 en 259: V.U.B. 1: 1156, V.U.B. 2: 1020 en V.U.B. 3: 1141.

⁹⁹ Zie AB, B 330, provisienota's voor het verkochte tijdens de voor- en najaarsreizen, lijstje van 1920: 'Volgens Verzendlijst', vermelding van '3190 V.U.B. I.II.III.'. Het lijstje van 1919 vermeldt nog geen V.U.B.

van het werk. Om dat proces te stimuleren beschikt de uitgever over een behoorlijk aantal beproefde reclamemiddelen. Aangezien uitgevers en redactie een voor de Tadema's relatief breed, moeilijk af te bakenen publiek voor ogen hebben, laten ze er weinig mogelijkheden onbenut.

'[H]et voornaamste, maar ook het duurste der hulpmiddelen voor den uitgever' is de advertentie.¹⁰⁰ Ze bestaat in alle stijlen en formaten, en elke vorm van drukwerk – klein of groot, dik of dun, brochure of standaardwerk – kan advertentieruimte bieden. Toch verschijnen de meeste advertenties in de vele kranten, tijdschriften en andere periodieke uitgaven.¹⁰¹ Zowel nationale dagbladen, met een grote oplage, als vakspecifieke maandschriften, met een kleine maar trouwe groep abonnees, komen in aanmerking. En het aantal periodieken stijgt vrijwel voortdurend tijdens het interbellum:¹⁰²

	PERIODIEKEN
1915	614
1920	771
1925	1.246
1930	1.286
1935	1.910
1940	1.901

¹⁰⁰ Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*, p. 346. Adverteren hoefde niet noodzakelijk een dure aangelegenheid te zijn. Een voor de hand liggende manier om de kosten in de hand te houden was het ruilen van advertentieruimte (of prospectussen) met collega-uitgevers. Bijvoorbeeld: 'Hierbij hebben wij de eer U mede te deelen dat wij bereid zijn een halve pagina voor advertentie in het "Medisch Weekblad" en het "Tweemaandelijksch Tijdschrift" (in het laatste natuurlijk 6-maal) te ruilen voor een [...] pagina in: "Onze Eeuw" en de "Medische Revue".' (AB, C 14, fol. 97, brief van De Erven F. Bohn aan Scheltema & Holkema's Boekhandel, 10 april 1901.)

¹⁰¹ Over de grote toename van advertenties en aangeboden advertentieruimte, hand in hand met de afschaffing van het 'zegelrecht', zie Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 93-94.

¹⁰² Volgens de jaarlijkse tellingen door het *Nieuwsblad*, gebaseerd op Brinkman. ('De boekenproductie in Nederland. 1915', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 83 (1916) 29 (11 april), p. 529, 'De boekenproductie in Nederland 1920', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 88 (1921) 39 (17 mei), p. 424-425; 'De Nederlandsche boekenproductie 1925', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 93 (1926) 50 (25 juni), p. 599-601; 'De Nederlandsche boekenproductie', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 98 (1931) 99 (29 december), p. 1049-1051; 'De Nederlandsche boekenproductie in 1935', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 103 (1936) 12 (11 februari), p. 98-100 en 'De Nederlandsche boekenproductie 1940', in: *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 108 (1941) 14 (9 april), p. 247-250.)

Het moet een welhaast onoverzichtelijk aanbod zijn, voor lezers én adverteerders. Zoals we al zagen, staan de Tadema's, als het niet uiterst gericht kan, over het algemeen afwijzend tegenover adverteren. Toch adverteren ze voor de V.U.B. ook bij mondjesmaat in meer algemene periodieken. Waar en voor welke prijs is evenwel over de jaren twintig nauwelijks te achterhalen.¹⁰³ Over de laatste jaren van het decennium is hooguit de totale som gespendeerd aan V.U.B.-advertenties achterhaalbaar: (inclusief de aankondigingen in het *Nieuwsblad*) f 637,66 in 1927, f 428,20 in 1928, f 195,— in 1929 en f 311,22 in 1930.¹⁰⁴ Slechts met het advertentieboek over 1931-1951 in de hand, is het mogelijk een gedetailleerder beeld te krijgen van de advertentiepolitiek voor de V.U.B. In 1931 ziet dat er bijvoorbeeld als volgt uit:¹⁰⁵

ADVERTENTIE IN:	OMVANG:	INHOUD:	PRIJS:
<i>Die Nuwe Brandwag</i> ¹⁰⁶	?	lijst met V.U.B.-deeltjes	f 30,—
catalogus van de Nederlandsche Boekhandel	2 pagina's	lijst met V.U.B.-deeltjes	f 17,25
<i>Het Nederlandsche Boek</i> 1931 ¹⁰⁷	4 pagina's	lijst met V.U.B.-deeltjes en andere uitgaven	f 209,10

¹⁰³ Precieze cijfers zijn alleen te achterhalen met de advertentieboeken bij de hand (AB B 25-27), maar jammer genoeg ontbreken de jaren 1897-1930 in het archief.

¹⁰⁴ Het fondsboek over de jaren 1906-1936 (AB, B 35, fol. 260 en 259) maakt pas vanaf 1927 apart melding van de advertentiekosten. Voor die tijd zijn die er (naar alle waarschijnlijkheid) ook, maar worden ze vermeld onder de verzamelpost 'algemeene onkosten'.

¹⁰⁵ Het advertentieboek (AB, B 27) geeft niet altijd de vereiste details om tot precieze cijfers te komen. De prijs voor het adverteren van diverse uitgaven, waaronder (mogelijk) de V.U.B., wordt bijvoorbeeld niet gespecificeerd per uitgave. Als bovendien bibliotheken de advertenties bij het inbinden verwijderen – wat ze te vaak doen – dan kan men slechts gissen naar de exacte som. Het lijstje over 1931 vermeldt daarom de prijs van de *volledige* advertentie, ook die van de advertenties waarin *mogelijk* reclame voor de V.U.B. wordt gemaakt. Dit verklaart het verschil tussen de hier gepresenteerde berekening voor het jaar 1931: f 368,35 + f 58,87 (*Nieuwsblad*) = f 427,22; en de post 'advertentiën' in het fondsboek (B 35, fol. 259): f 323,71.

¹⁰⁶ *Die Nuwe Brandwag*. Tydskrif vir kuns en lettere. Pretoria (1-5) 1929-1933.

¹⁰⁷ *Het Nederlandsche Boek*. Amsterdam 1931, deel II, p. 27-30. De eerste drie pagina's bevatten een opsomming van de verschenen V.U.B.-deeltjes; de laatste pagina advertenties voor de tweede druk van J.L.C. Wortmans *De ethica aan het ziekbed*, J.M. Ackets *De verborgen schat van 't wijze hart* en de *Verzamelde geschriften* van N. Adriani.

<i>Gids van de Rijks-Universiteit te Leiden</i> ¹⁰⁸	2 pagina's	lijst met V.U.B.-deeltjes	f 50,—
[Faculteitsgids Universiteit Groningen]	?	diverse uitgaven	f 40,—
<i>De Standaard</i> ¹⁰⁹	100 regels	V.U.B. nr. 50 ¹¹⁰	f 22,—
TOTAAL:			f 368,35

Dit overzicht is typerend. In de hoop het boekenkopend deel van een heel land aan de V.U.B. ter herinneren maakt men gebruik van de kracht van de reeksvorm en opteren de uitgevers voor een droge opsomming van de hele reeks, bij voorkeur in een universiteitsgids, in een algemeen tijdschrift, een boekhandelcatalogus of *Het Nederlandsche Boek*. Daarnaast valt (ook in latere jaren) inderdaad het vrij grote aandeel doelgroepgerichte advertenties op. Het verschijnen van een nieuw nummer wordt, occasioneel samen met andere inhoudelijk verwante fondsuitgaven, geafficheerd in een goed gekozen, 'uitgelezen' periodiek of jaarboek. Hier bijvoorbeeld de langverwachte studie over Abraham Kuyper in diens eigen antirevolutionair dagblad.

Van onschatbaar belang is ook het stofomslag. De meeste publicaties van de Tadema's ontberen dit kleinood, maar voor de V.U.B. maken ze een uitzondering. Met de sobere voorzijde kan elk deeltje fungeren als blikvanger in de etalage en zo een voorbijganger de winkel in lokken. De kersverse bezitter kan onmogelijk de achterzijde met het overzicht van de ganse V.U.B. en een aankondiging van toekomstige deeltjes over het hoofd zien. Diegene die deze advertentie verwijderd, behoudt ten slotte nog het binnenwerk waarin een halve laatste katern makkelijk plaats biedt aan een opsomming van alle deeltjes mét een lovend citaat uit een recensie.¹¹¹

Een laatste belangrijk hulpmiddel voor de uitgever om een nieuw werk onder de aandacht van het grote publiek te brengen is het prospectus: 'Zij worden den debitant gratis geleverd, bij aanzienlijke getallen en op bijzonder verzoek met firma bedrukt', aldus Van der Meulen.¹¹² We weten

¹⁰⁸ *Gids van de Rijks-Universiteit te Leiden. Academiejaar 1931/32. Uitgegeven vanwege het Leidsch Universiteits-Fonds*. Leiden 1931. Lijst met verschenen V.U.B.-deeltjes tussen pagina 138 en 140.

¹⁰⁹ *De Standaard. Antirevolutionair dagblad voor Nederland*. Amsterdam 1-74 (1872-1947).

¹¹⁰ P.A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper*. Haarlem 1931.

¹¹¹ Bijvoorbeeld: J. van Kan, *Inleiding tot de rechtswetenschap*. Haarlem 1927 (derde, onveranderde druk), p. [260-268].

¹¹² Van der Meulen, *Boekhandel en bibliographie*. Citaat op p. 345.

niet hoeveel prospectussen de uitgeverij bij de introductie van de V.U.B. laat drukken en verspreiden, maar alles wijst op aanzienlijke getallen.¹¹³ Zo ontvangt P.N. van Kampen & Zn. 2.000 prospectussen om in het maart-nummer van *De Gids* in te leggen (tegen betaling van f 20,-).¹¹⁴ Uit twee in het archief overgeleverde brieven van secretarissen van volksuniversiteiten valt af te leiden dat de Tadema's prospectussen verspreiden aan particulieren. Hetzij rechtstreeks, door de namen van de deelnemers aan de leergangen op te vragen, hetzij onrechtstreeks, door het laten rondsturen door de volksuniversiteiten.¹¹⁵ Daarnaast bewijst een forse verzameling bewaard gebleven prospectussen in alle kleuren en maten, uit alle jaren, voor één of meerdere nummers en op naam van de uitgeverij of een boekhandel dat de uitgevers nimmer aflaten dit middel in te zetten om bekendheid met de V.U.B. te vergroten.¹¹⁶

Behalve het stofomslag, dat bij wetenschappelijke werken, schoolboeken of de *Camera obscura* niet gebruikelijk is, is geen van de bovengenoemde vormen van publieksreclame uitzonderlijk voor De Erven F. Bohn in die jaren. Wel bijzonder is de moeite die de uitgevers zich getroosten om bij de lancering van de reeks ook sluitzegels (om enveloppen dicht te plakken), speciaal etalagemateriaal en zelfs aanplakbiljetten te laten vervaardigen. De gelithografeerde sluitzegels, ontworpen door Van Tussenbroek, zijn een handig hulpmiddel voor de uitgevers, maar ook voor de boekhandel en de redactieleden.¹¹⁷ Zeker secretaris Zeijlstra kan op die manier zijn steentje bijdragen aan de promotie voor de reeks.¹¹⁸ Het speciale etalagemateriaal dat aan de boekhandel wordt aangeboden, bestaat uit een door Van Tussenbroek gelithografeerd reclamebiljet en V.U.B.-*dummies* voor

¹¹³ De post 'Algemeene kosten 1^e serie' van de V.U.B. in het onkostenboek (AB, fol. 93) vermeldt onder meer de som van f 588,- voor een 'gekleurd prospectus' en de som van f 163,13 voor 'prospectussen'.

¹¹⁴ AB, C 28, fol. 145 en 148, brieven van J.L. Tadema aan P.N. van Kampen & Zn. van 3 en 6 februari 1920.

¹¹⁵ AB, D 61, brieven van de secretarissen van de volksuniversiteiten van Den Haag en Rotterdam van 29 september en 6 oktober 1920.

¹¹⁶ AB, D 78.

¹¹⁷ Er zijn geen sluitzegels teruggevonden, maar uit een brief van de uitgevers aan de Amsterdamse binder E.P. van Bommel kan worden afgeleid dat daarbij de omgekeerde driehoek met het lezende figuurtje dat op het voorplat van elk deeltje blindgestempeld staat als ontwerp heeft gediend. (AB, C 27, fol. 430, 26 augustus 1919.)

¹¹⁸ AB, D 61, brief van H.H. Zeijlstra aan De Erven F. Bohn, 2 September 1919.

in de etalage.¹¹⁹ Deze etalageblokjes kunnen gestapeld worden in een rechtopstaande reclameplaat, te verkrijgen op aanvraag.¹²⁰ [illustratie] Helemaal opmerkelijk zijn tot slot de aanplakbiljetten (45 x 64 cm) die over het land verspreid worden om op openbare plaatsen de komst van de nieuwe serie te verkondigen. Waar ze in het straatbeeld verschijnen, onthult het archief niet.¹²¹ Alleen een brief aan de Amersfoortse gemeentelijke aanplakker G. van de Pypekamp levert een tastbaar bewijs. Hij krijgt veertien exemplaren toegestuurd, met het verzoek deze ‘gedurende een maand op de door U aangegeven plaatsen aan te plakken. Mochten er door beschadiging later nog exemplaren nodig zijn, dan gelieve U ons dit te doen weten.’¹²² Hij krijgt voor zijn plakwerk f 5,60. De post ‘aanplakken biljetten’ in het onkostenboek bedraagt f 350,60, een sterke indicatie dat in veel meer plaatsen de gemeenteaanplakker met de lijmkwast en een handvol V.U.B.-biljetten aan de slag gaat.¹²³

De eerste resultaten

Na alle geleverde inspanningen kunnen uitgevers en redactie enkel afwachten. Het project is aan het publiek gepresenteerd en de eerste 3.317 deeltjes van het eerste drietal zijn in omloop. De boekjes zijn bij de lancering te koop voor f 2,20 per stuk, een serie van zes verschillende deeltjes kost f 12,-.¹²⁴ Na de lancering is de verkoopprijs f 2,50 per stuk en f 2,25 bij aanschaf van zes deeltjes. (De boekhandel krijgt korting: 30 % voor 1 boekje, 35 % voor 5, 40 % voor 10, 42 % voor 15, 45 % voor 30 en 48 % voor 50 of meer. Dit is, zoals we in het vorig hoofdstuk al leerden van Kees Tadema, een in klimmend percentage uitgedrukt rabat en niet het oude 7/6-systeem.) Hoe zal het publiek reageren? Slaat de V.U.B. aan? En hoe oordelen de recensenten?

¹¹⁹ AB, D 78, V.U.B.-najaarsaanbieding boekhandel., september 1919.

¹²⁰ AB, B 14, onkostenboek, fol. 93. Een ontwerp van een reclameplaat op ware grootte, te dateren na 1924, is teruggevonden in AB, D 79.

¹²¹ Blijkens brieven aan de gemeentesecretarissen van Assen, Hengelo en Rotterdam van 2 november 1919, verstuurt de uitgeverij een eerste verzoek aan (wellicht vele) gemeenten op 14 september. Dit verzoek is echter niet gekopieerd in de kopijboeken. De drie genoemde gemeenten antwoordden nog en krijgen een hernieuwd verzoek, dat wel is gekopieerd. (AB, C 27, fol. 485 en 486.) Van de aanplakbiljetten is geen exemplaar teruggevonden.

¹²² AB, C 60, fol. 394, brief van De Erven F. Bohn aan G. van de Pypekamp, eind januari 1920.

¹²³ AB, B 14, onkostenboek, fol. 93, ‘Algemeene Kosten 1^e Serie’ van de V.U.B.

¹²⁴ AB, D 78, voorjaarsaanbiedingen V.U.B., september 1919 en februari 1921.

Jan Tadema kijkt reikhalzend uit. Hij gelooft heilig in de macht van de recensent: 'de invloed van de critiek is hierom zoo groot, omdat het publiek geen oordeel heeft, en dolblij is uit de pers-bespreking een eigen meening na te kunnen praten. Daarom beschikt de critiek er voor een groot deel over, of een boek goed dan wel slecht verkocht wordt.'¹²⁵

Een imposante verzameling op losse bladen geplakte recensies in het Bohn-archief maakt het mogelijk kort te grasduinen in vele tientallen meningen en opvattingen over de zes deeltjes die in 1920 uitkomen.¹²⁶ En er blijken gemengde gevoelens te heersen. In de woorden en de stijl van *Propria Cures*:

'Volks-Universiteits-Bibliotheek... Dit fraaie woord met, welgeteld, tien lettergrepen en negen-en-twintig letters riekt in zijn samenstelling wel wat naar den Hooggermaanschen woordenlijmpot. Ook is de naam behalve leelijk, helaas ook misleidend: immers deze uitgaven staan in generlei verband met de volksuniversiteiten; alleen wordt, naar de prospectus meldt, een gelijksoortig doel beoogd. Evenwel, een kennis van me zegt in een zoodanig geval steeds »wottisseneem«, en inderdaad komt het tenslotte op den naam weinig aan. En de uitgave der V.U.B. boekjes zelve is een loffelijke daad en een verheugend verschijnsel voor ieder die de Nederlandsche cultuur liefheeft.'¹²⁷

En inderdaad krijgen de boekjes en het initiatief over het algemeen een goede pers. Op een enkele, uitgesproken uitzondering na, looft men vormgeving en inhoud. Af en toe struikelt iemand over de naamgeving en de suggestie van verbondenheid met de volksuniversiteit. Een enkeling maakt van de suggestie zelfs een waarheid en prijst 'de samenbundeling en uitgave der voordrachten, die daar werden gehouden.'¹²⁸ Naast de verwarring omtrent de vlag waaronder de V.U.B. vaart, klinkt ook hier en daar vertwijfeling door over de lading die ze dekt. Oorzaak is de doelstelling van de V.U.B.-redactie, en dan vooral de 'populair in den goeden zin van het woord'-slagzin die

¹²⁵ Interview met J.L. Tadema: [M.J.Brusse], 'Onder de menschen. De uitgeverij II', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 330 (zondag 28 november, ochtendblad), C1.

¹²⁶ AB, D 46-55; D 54, "V.U.B. 1e reeks."

¹²⁷ *Propria Cures* 23 (1920) 24 (maart), p. 237-238.

¹²⁸ Citaat uit *Maasbode* 21 april 1920.

prominent in het prospectus staat.¹²⁹ *De Nederlander* vreest na het lezen van ‘de nietigste bijzonderheden’ en ‘het soms zonder eenige vertaling of verklaring gebruiken van Inlandsche uitdrukkingen’ in Van Eerdes *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlandsch-Indië* (nr.1) ‘dat het in de plaats van belangstelling te wekken, eerder voor goed af zal schrikken van deze studie’ en dus moeilijk te rijmen valt met de gewraakte leuze.¹³⁰ Het *Nieuwsblad van het Noorden* komt tot het tegenovergestelde besluit: ‘Ook dit werk past geheel in het kader, waarmee we het doel dezer bibliotheek omschreven.’¹³¹ Ook de volgende nummers zaaien op gelijkaardige wijze tweedracht onder de recensenten. In *Den Gulden Winckel* formuleert H.C. Muller het als volgt: ‘Er wordt een heele lijst gegeven van deeltjes, in bewerking om spoedig te verschijnen. Vele onderwerpen, hier vermeld, zijn niet populair in den goeden zin van het woord, in tegendeel, het zijn speciale onderwerpen, alleen voor specialiteiten belangrijk.’¹³² *De Nieuwe Courant* windt er al helemaal geen doekjes om: ‘Ik durf uit ervaring op dit gebied wel met zekerheid te zeggen, dat het publiek, waarvoor de Volksuniversiteit in de eerste plaats bestemd is, zulke boekjes als het hier besprokene [= E.B. Kielstra, *De vestiging van het Nederlandsche gezag in den Indischen Archipel*] niet zal lezen.’¹³³

Ondanks alle lofuitingen aan het adres van de uitgevers (voor het degelijke uiterlijk) en de auteurs (voor de inhoudelijke degelijkheid) houdt het gemor over de definitie van de termen ‘volksuniversiteit’, ‘Volks-Universiteits-Bibliotheek’ en ‘populair’ aan. De Tadema’s vrezen dat het de verkoop negatief zal beïnvloeden. Het debiet in 1921 toont al direct een dalende lijn in vergelijking met het jaar voordien (zie Figuur 1). Holsts *Electrische lichtbronnen en hare eigenschappen* (nr. 4) en Kielstra’s boekje (nr. 5) schijnen al in hun tweede jaar ten dode opgeschreven en van de nieuwe lichting rondt alleen het eerste deel van Bierens de Haans *Hoofdfiguren der geschiedenis van het wijsgeerig denken* (nr. 9) de kaap van 1.500 verkochte exemplaren in het verschijningsjaar. Gelukkig ontpoppen Van Kans *Inleiding*

¹²⁹ Zie diverse prospectussen in AB, D 78.

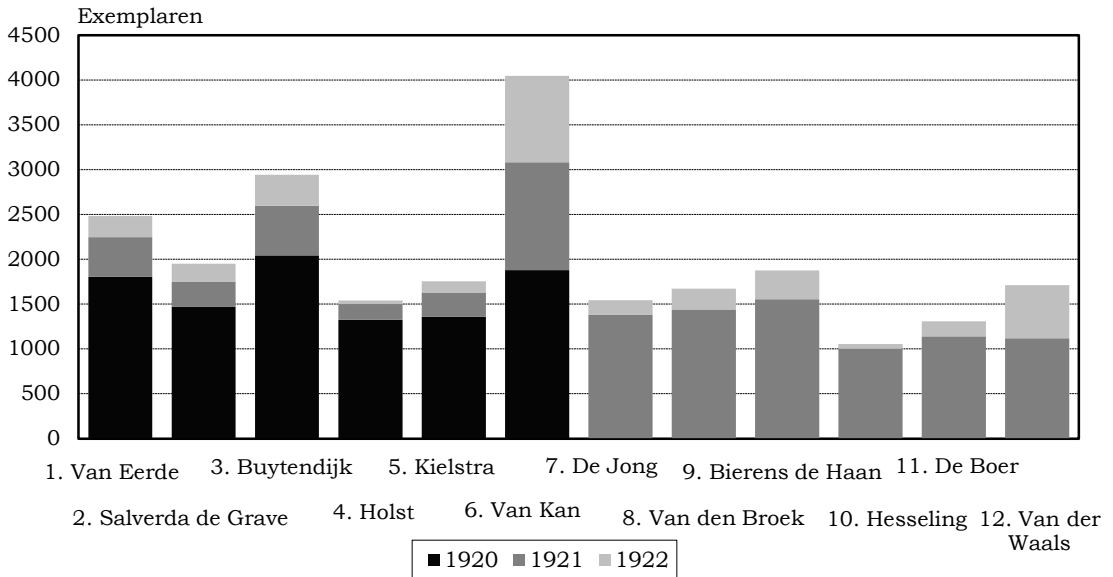
¹³⁰ *De Nederlander. Dagblad tot verbreiding van christelijk-nationale beginselen* 27 (1920) 8084 (28 februari), 2^e blad.

¹³¹ *Nieuwsblad van het Noorden. Dagblad voor de Noorderl. Provinciën* 53 (1920) 82 (7 april), Tweede blad.

¹³² H.C. Muller, ‘University extension’, in: *Den Gulden Winckel. Maandschrift voor de boekenvrienden in groot Nederland* 19 (1920) 3 (15 maart), p. 45-46.

¹³³ *Nieuwe Courant*, 26 januari 1920.

tot de rechtswetenschap (nr. 6) en, met een beetje goede wil, Buytendijks *Psychologie der dieren* (nr. 3) zich tot goedlopende titels. Toch is actie geboden.

*Figuur 1. Verkoopcijfers van de V.U.B.-deeltjes nr. 1 t.e.m. 12
gepubliceerd in de jaren 1920-1921.*

Oplage nr. 1-9: 5.000 ex.; nr. 10-12: 3.000 ex.

Allereerst stellen de uitgevers hun verwachtingen bij – of verkleinen het risico? – en verlagen de oplage van 5.000 exemplaren (nr. 1-9) naar 3.000, te beginnen bij Hesselings *Geschiedenis der Nieuw-Griekse letterkunde* (nr. 10). Vervolgens richten ze zich in de voorjaarsaanbieding van 1922 tot diegenen die het tij misschien kunnen keren, de boekhandelaren:

‘Hier en daar heeft zich de meening gevestigd en vooral bij debitanten, dat de V.U.B. te “zwaar” is, maar dit is volstrekt niet het geval, integendeel.

De idee van “zwaar” heeft waarschijnlijk post gevat, omdat onder de schrijvers vele hoogleeraren worden gevonden, doch dit is slechts een bewijs van het gehalte der boekjes, die alle door de meest ter zake kundigen worden geschreven. Zij zijn zonder uitzondering populair in den besten zin des woords, maar het spreekt vanzelf, dat eenige kennis en zin voor studie worden verlangd.

In grooten kring vindt men koopers, want de boekjes zijn geschreven voor allen, die weten wat studie is, of die een H.B.S. of Gymnasium hebben afgeloopen.’¹³⁴

Daarnaast kunnen ze enkel gestaag doorwerken en erop vertrouwen dat ze samen met de redactie de juiste mensen voor de juiste onderwerpen vinden. Ze zetten dus door, ‘niet zoozeer omdat de V.U.B. er “in” is, dan wel omdat het vertrouwen bestaat dat zij er “in” zal komen. Het debiet is nog niet zeer groot.’¹³⁵ In 1925 nemen ze een andere stap om de verkoop te stimuleren. Ze verlagen de prijs van een boekje van f 2,50 naar f 1,90, zij het zonder onmiddellijk succes. (De verlaagde prijs voor een serie van zes nummers komt te vervallen.) Daarnaast nemen de uitgevers zich tot tevredenheid van de redactie voor propaganda voor de V.U.B. te gaan maken in de kringen van onderwijzers, kweekscholen en ‘intellectuele arbeiders’.¹³⁶ Tot slot spreekt Kees Tadema de redactieleden toe: ‘De keuze van de onderwerpen in de reeks moet groter zijn en daarom moet de uitgave zoo krachtig mogelijk voortgezet.’¹³⁷

3. Een reeks opbouwen

Welke onderwerpen en welke auteurs zijn gewenst in de V.U.B.? En welke zijn ongewenst? Hoe bouwen redactie en uitgevers de reeks verder op?

In haar onderzoek naar literaire series in de negentiende eeuw constateert Kuitert dat het merendeel wordt samengesteld door de uitgever of een eenkoppige redactie, soms zelfs uitsluitend in naam en niet daadwerkelijk.¹³⁸ Bij de V.U.B. is de keuze van onderwerpen en auteurs daarentegen een zaak van de uitgevers en een actieve, driekoppige redactie. (Bry noemt dit typerend voor populair-wetenschappelijke series.) Meer zelfs: de redactie maakt op haar beurt deel uit van een veelkoppige vereniging die zich tijdens haar jaarlijkse ledenvergadering evenzeer moeit met de vorming van de reeks. Alvorens in te gaan op de acquisitiecriteria maken we daarom

¹³⁴ AB, D 78, voorjaarsaanbieding V.U.B., maart 1922.

¹³⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹³⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924.

¹³⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹³⁸ Kuitert, *Het ene boek in vele delen*, p. 201-208.

een korte stop bij de V.U.B.-vereniging en haar leden. Zij fungeren immers niet alleen als uitgangsbord voor de reeks, maar vooral als een weloverwogen bijeengezocht en officieel aan de uitgeverij verbonden netwerk van adviseurs.

Op de achtergrond: de redactie

Na enkele officieuze bijeenkomsten van de initiatiefnemers en de beide Tadema's richt men op woensdag 19 februari 1919 in hotel Zomerzorg te Leiden officieel de Vereeniging Volks-Universiteits-Bibliotheek op. Op de eerste algemene ledenvergadering van de nieuwbakken vereniging zijn behalve De Zwaan, Zeijlstra en de Tadema's ook dr. N. Adriani, dr. F.J.J. Buytendijk, prof. dr. C. Snouck Hurgronje en prof. J. van Kan aanwezig. Kohnstamm, Janssen van Raay en prof. dr. J.W. Pont zijn afwezig met kennisgeving.¹³⁹ Het eerste punt op de agenda betreft de goedkeuring van de statuten van de vereniging, die vooraf door een Commissie van voorbereiding zijn opgesteld.¹⁴⁰ Artikel 2 van die statuten dicteert het doel van de vereniging:

'Art. 2. Zij beoogt het tot stand doen komen eener reeks wetenschappelijke oriënteerende werken, getiteld "Volks-Universiteits Bibliotheek", door het verwerven van het auteursrecht op de copie van schrijvers, welke zij uitnodigt deze te dien einde af te staan.

Zij neemt daartoe de verantwoordelijkheid op zich voor het wetenschappelijke peil dezer werken, terwijl zij aan de schrijvers overlaat de verantwoordelijkheid voor strekking en inhoud.'¹⁴¹

De vereniging heeft twee soorten leden: gewone leden (maximaal 12) en zogenoemde 'adviseerende' leden (onbeperkt aantal). Het bestuur, bestaande uit een voorzitter, een ondervoorzitter en een secretaris-penningmeester, wordt gekozen uit de gewone leden. Het adviserend lidmaatschap is bedoeld voor personen die 'slechts bij uitzondering als redacteur zullen optreden,

¹³⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 februari 1919.

¹⁴⁰ C.H. Bohn en zijn opvolgers, p. 98.

¹⁴¹ AB, I 1, 'Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van Maandag 23 Juni 1919, n°. 139'. De oprichtingsvergadering van de vereniging besluit tevens de Koninklijke goedkeuring te vragen 'ten einde daardoor erkenning der Vereeniging als rechtspersoon te krijgen.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934.)

doch om andere redenen in het verband der Vereeniging opgenomen worden, zooals de vertegenwoordigers van lichamen als de Ned.-Zuid-Afrikaansche Vereeniging, enz.’¹⁴² Tijdens de genoemde eerste algemene ledenvergadering worden De Zwaan, Kohnstamm en Zeijlstra verkozen tot respectievelijk voorzitter, ondervoorzitter en secretaris-penningmeester. Een functieverdeling die gehandhaafd zal blijven tot 1942, wanneer Kohnstamm zich onder druk van de Duitse bezetter verplicht terugtrekt uit de vereniging.

De hoogleraar en theoloog Johannes de Zwaan (1883-1957), zonder meer de belangrijkste initiatiefnemer van de VUB, is alleen al om die reden de aangewezen persoon om het voorzitterschap op zich te nemen. Hij heeft verscheidene wetenschappelijke werken en redevoeringen op zijn naam staan, waaronder een zestal uitgegeven bij De Erven F. Bohn. De eerste dateert van 1912. Dan verschijnt te Haarlem zijn redevoering uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar te Leiden, getiteld *De betekenis der historische studie van het Oostersch-Grieks christendom*. Daarna volgen nog: de redevoering *Christendom en orientalisme* (1914), *Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament* (1916), een werk dat uiteindelijk twee herdrukken kent (1918 en 1926), *Het Imperialisme van den oud-cristelijken geest* (1919), *De Openbaring van Johannes* (1925, tweede herziene druk in 1929) en *De Efezenbrief van Paulus* (1927).¹⁴³ Het is wachten tot de jaren 1941-1942 alvorens hij een bijdrage levert aan de V.U.B. De nummers 74, 75 en 76, de hekkensluiters van de eerste reeks, komen uit zijn pen en vormen samen een *Inleiding op het Nieuwe Testament*.

Ondervoorzitter Philipp Abraham Kohnstamm (1875-1951), één van de medeoprichters van de Amsterdamse Volksuniversiteit, is van liberaal-joodse huize, maar sluit zich in 1917 aan bij de Nederlands Hervormde Kerk. Hij is buitengewoon hoogleraar in de thermodynamica en, vanwege 't Nut, bijzonder hoogleraar in de pedagogiek te Amsterdam.¹⁴⁴ Kohnstamm

¹⁴² AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 februari 1919.

¹⁴³ Na zijn studie theologie te Leiden is De Zwaan enkele jaren predikant in de Nederlands Hervormde gemeentes Heemse en Baambrugge. In 1912 wordt hij te Leiden benoemd tot buitengewoon hoogleraar in het Grieks-Oosters Christendom, een stoel die hij na twee jaar al inruilt voor een Groningse aanstelling als hoogleraar in de Nieuw-Testamentische uitlegging en de Geschiedenis der oud-christelijke letterkunde. In 1929 keert hij terug naar Leiden. (Over De Zwaan, zie beknopt maar met uitgebreide bibliografie: *Studia Paulina. In honorem Johannis de Zwaan septuagenarii*. Haarlem 1953.)

¹⁴⁴ Kohnstamm is tot 1928 buitengewoon hoogleraar in de thermodynamica. Hij blijft werkzaam als hoogleraar pedagogiek, eerst te Amsterdam, later te Utrecht (1932-1939) en dan

publiceert veel en beweegt zich daarbij op uiteenlopende terreinen. Bij de Erven F. Bohn, in de brochurereeks *Synthese*, verschijnt van zijn hand *Democratie* (1914), *Godsdienst en politiek. Een studie over politieke partijvorming* (1915), *Ontwikkeling en onttroning van het begrip natuurwet* (1916-1917) en *Persoonlijkheid en idee* (1922). In 1923 neemt de V.U.B. zijn *Bijbel en jeugd* op als nummer 22 in de reeks.

Plant- en dierkundige (en vrijmetselaar) Hein Hidde Zeijlstra Fzn. (1881-1961) is van 1910 tot 1913 conservator van het Haarlems Koloniaal Museum.¹⁴⁵ Daarna wordt hij te Deventer benoemd tot directeur van het Koloniaal Landbouwmuseum en tot leraar aan de Middelbare Koloniale Landbouwschool aldaar, 'waar Indië's toekomstige leiders gevormd worden'.¹⁴⁶ In 1931 aanvaardt hij er ook het directeurschap. Van bij de oprichting, in 1917, zetelt hij in de redactie van *Indië*, een *Geïllustreerd weekblad voor Nederland en koloniën*.¹⁴⁷ Zeijlstra vervult tot aan het einde van de jaren veertig zowel de functie van penningmeester als die van secretaris van de vereniging. Hij houdt financiën bij, notuleert de bestuurs- en algemene ledenvergaderingen en voert het merendeel van de correspondentie met

opnieuw te Amsterdam (1938-1946). Hij engageert zich ook politiek. In 1905 wordt hij lid van de Vrijzinnig Democratische Bond. Daarnaast is hij lid van de Onderwijsraad (vanaf 1919), bestuurslid van 't Nut (1915-1919, 1922-1928), verdediger van de Volkenbondgedachte, pleiter voor openbaar onderwijs, bestuurslid van de oecumenische Afdeling Nederland van de Wereldbond der Kerken (vanaf 1933), etc. In 1936 schrijft hij de eerste brochure van het Comité van Waakzaamheid van Anti-nationaalsocialistische Intellectuelen, *Het nationaalsocialisme als geestelijk gevaar* (Assen 1936.). Nadat hij tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken moet leven, treedt hij na de oorlog politiek weer duidelijk naar voren, onder andere als lid van de Nederlandse Volksbeweging. (Over Ph.A. Kohnstamm, zie A.L.R. Vermeer, Philipp A. Kohnstamm *over democratie*. (proefschrift) Kampen 1987, p. 25-31 en M.J. Langeveld, *Keur uit het didactisch werk van Prof. Dr. Ph. Kohnstamm*. (tweede druk) Groningen-Djakarta 1952, p. xi-xix ('Een korte schets van zijn leven en ontwikkelingsgang.'))

¹⁴⁵ H.E. Stenfert Kroese, 'Dr. Hein Hidde Zeijlstra. 12 november 1881 – 6 juni 1961', in *Haerlem. Jaarboek 1961* Haarlem 1962, p. 27-28.

¹⁴⁶ H.D. Tjeenk Willink, 'Waar Indië's toekomstige leiders gevormd worden. De Middelbare Koloniale Landbouwschool te Deventer', in: *Indië* 1 (1917) nr. 8, p. 116-118 en nr. 9, p. 134-137.

¹⁴⁷ *Indië* stelt zich tot doel de kennis over de kolonies ruimer te verspreiden onder de Nederlandse bevolking. Daartoe 'zullen door bevoegde krachten van alle zijden zoeklichten geworpen worden op ons uitgestrekt koloniaal gebied, ten einde belangstelling te wekken voor Oost en West, eene belangstelling, die voeren zal tot meerdere kennis van die streken; tot inzicht in de beteekenis van het bezit daarvan voor ons land; waardeering van het vele goede in karakter en levensbeschouwing van de Inlandsche volkeren, die aan onze zorgen zijn toevertrouwd, en tot de begeerte aan de ontwikkeling volkeren mede te werken.' Een taak die Zeijlstra eveneens binnen de V.U.B. kan vervullen. ('Aan onze lezers', in: *Indië* 1 (1917) nr. 1, p. 2-3. Citaat op p. 2.)

auteurs en uitgevers. Zijn zwaarste taak staat omschreven in artikel 4 van de *Instructie voor den Secretaris*:

‘De Secretaris leest de Mss. en overlegt met de auteurs omtrent bekorting of aanvulling, adviseert hen tot wijziging, opdat de copij zooveel mogelijk persklaar in de drukkerij gaat. Hij bewaart de proeven in duplo, leest de revisie, waarbij hij de revisie van den auteur zooveel dit met vermindering van extra correctie mogelijk is, spaart. Hij waarschuwt den auteur voor kosten van extra-correctie, wanneer deze te ver gaande revisie daarin vervallen zou. Bij de lezing van het Ms. let hij op de spellingseischen en op uniformiteit, volledigheid en nauwkeurigheid in citaten en opgaven van literatuur.’¹⁴⁸

Om er zorg voor te dragen dat ‘de V.U.B. niet eenzijdig uitgroeit in de toevallige richting van het Dagelijksch Bestuur’ worden met wisselende regelmaat algemene ledenvergaderingen geconvoceerd.¹⁴⁹ Tabel 1 geeft een overzicht van alle leden van de vereniging tussen 1919 en 1948 en toont de diversiteit aan geleerde heren – en alleen heren – die zich het lot van de eerste reeks aantrekken. (Vanaf 1948 verschijnt een tweede V.U.B.-reeks.)

Tabel 1. Leden van de Vereeniging V.U.B., 1919-1948

			gewoon lid	adviserend lid
N. Adriani*	1865-1926	taalkundige	1919	1919-1926
J.W. Berkelbach van der Sprenkel*	1897-1944	historicus		1942-1944
D. van Blom	1877-1938	jurist en econoom		1919-1923
J. Boeke	1874-1956	geneeskundige	1919-1948	
	ondervoorzitter 1942-1945; (gewoon) bestuurslid 1945-1948			
H. Bolkestein	1877-1942	historicus	1919-1942	
G.B. Brom	1882-1959	neerlandicus, theoloog en kunsthistoricus	1942-	
F.J.J. Buytendijk	1887-1974	wijsgerig antropoloog	1919-1925	1925-1948
H.B.G. Casimir	1909-2000	natuurkundige		1939-1948

¹⁴⁸ De eerste algemene ledenvergadering (19 februari 1919) keurt behalve de Statuten, ook het Huishoudelijk Reglement en de Instructies voor den Secretaris en de Penningmeester goed. Deze bleven alle vier bewaard in: AB, V.U.B.-archief, I 1.

¹⁴⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 15 november 1919.

H. Djajadiningrat	1886-1960	filoloog		1919-1948
N.A. Donkersloot	1902-1965	letterkundige en literatuurhistoricus		1939-
J.C. van Eerde	1871-1936	volkenkundige	1924-1936	1923-1924
G.L. Gonggrijp	1885-1969	econoom	1942-	
B.A. van Groningen	1894-1987	classicus		1942-1948
M. de Haas	1866-1951	natuurkundige		1933-1948
L. van der Horst	1893-1979	psychiater	1933-	
H.J.G. Janssen van Raay*	c.1867-1942	jurist	1919-1942	
A.H.M.J. van Kan	1877-1944	rechtshistoricus	1919-1924	1924-1944
Ph. Kleintjes	1867-1938	rechtsgeleerde		1925-1937
A.J. Kluijver	1888-1956	microbioloog		1939-1948
Ph.A. Kohnstamm	1875-1951	natuurkundige en pedagoog	1919-1948	
	ondervoorzitter 1919-1942, 1945-1948			
H. Kraemer	1888-1965	taalkundige en (Ned. herv.) theoloog		1939-1948
J.P. Kruijt	1898-1975	socioloog		1942-1948
H.M. Luns	1881-1942	kunstenaar		1933-1942
G. Minderhoud	1889-1987	landbouwkundige	1942-	
B. van der Pol	1889-1959	natuur- en wiskundige		1942-1948
J.W. Pont	1863-1939	(Luthers) theoloog		1919-1939
H.J. Pos	1898-1955	filosoof	1927-1933	1933-1948
N.W. Posthumus	1880-1960	historicus	1919-1947	
I.Q. van Regteren Altena	1899-1980	kunsthistoricus	1942-	
A.H.M.J. van Rooy	1880-1937	verloskundige	1920-1937	
W. Schermerhorn	1894-1977	landmeetkundige (en politicus)	1942-1948	
A.A. Smijers	1888-1957	musicoloog		1939-1948
C. Snouck Hurgronje	1857-1936	oriëntalist	1919-1936	
J.A.G. van der Steur	1865-1945	architect	1919-1933	
F. de Vries	1884-1958	econoom	1933-	
H. Wagenvoort (Jr.)	1886-1976	latinist	1942-	
H.H. Zeijlstra Fzn.*	1881-1961	bioloog	1919-	
	secretaris-penningmeester 1919-			
J. de Zwaan	1883-1957	(Ned. herv.) theoloog	1919-	
	voorzitter 1919-			

* geen hoogleraar

Dat dit gezelschap behoorlijk heterogeen is, is geen toeval. De V.U.B. wil in het verzuilde Nederland een neutrale positie innemen, lees ook: aan alle zuilen verkopen. Daarnaast stelt het auteursprospectus dat de vereniging 'de veel-eenheid van onze beschaving in hare universitaire en andere uitingen'

wil weerspiegelen.¹⁵⁰ Bovendien houdt men in de eerst jaren vast aan zes afdelingen (I Godsdienst, wijsbegeerte en kunst, II Geschiedenis, III Sociale wetenschappen, IV Natuurwetenschappen, V Koloniën en omgeving en VI Productie, techniek en verkeer) met elk een redacteur. Het gevolg van al die desiderata is een vierledige set criteria: de belangrijkste confessies moeten vertegenwoordigd zijn, de (grotere) politieke overtuigingen moeten een stem hebben, de zes reeksen moeten een redacteur hebben en de verschillende universiteiten (en hogescholen) moeten een vertegenwoordiger hebben. Een en ander heeft tot gevolg dat het vertrek van één lid meerdere leemtes kan veroorzaken. Wanneer bijvoorbeeld de historicus H. Bolkestein al in het oprichtingsjaar te kennen geeft zich te willen terugtrekken, treedt een drievoudig probleem op. Niet alleen is de afdeling geschiedenis redacteurloos, Bolkestein vertegenwoordigt tevens de S.D.A.P. en de Universiteit Utrecht.¹⁵¹ Een drievoudige zoektocht vangt aan. Gelukkig komt Bolkestein later op zijn beslissing terug, maar het voorval is geen incident. Vandaar wellicht dat de vereniging nooit volledig aan haar eigenhandig opgelegd eisenpakket zal voldoen.

Gezocht: sleutelboekjes

De hoofdtaak van de vereniging is het verwerven van het auteursrecht op V.U.B.-waardige manuscripten. Het standaardcontract tussen vereniging en auteur bepaalt dat de laatste zijn auteursrecht overdraagt aan de vereniging, met uitzondering van het recht op vertaling.¹⁵² De uitgeverij wordt niet genoemd, maar de auteur verleent de vereniging wel toestemming om op haar beurt het auteursrecht over te dragen aan een derde partij. Daarnaast sluit de vereniging elke vijf jaar een algemeen contract met De Erven F. Bohn waarin ze alle voor de reeks verkregen auteursrechten overdraagt aan de uitgeverij.¹⁵³ De uitgeverij geeft de boekjes uit voor eigen risico en rekening. Tot slot tekenen vereniging en uitgeverij met enige regelmaat een contract

¹⁵⁰ AB, D 78, V.U.B.-auteursprospectus (eerste versie).

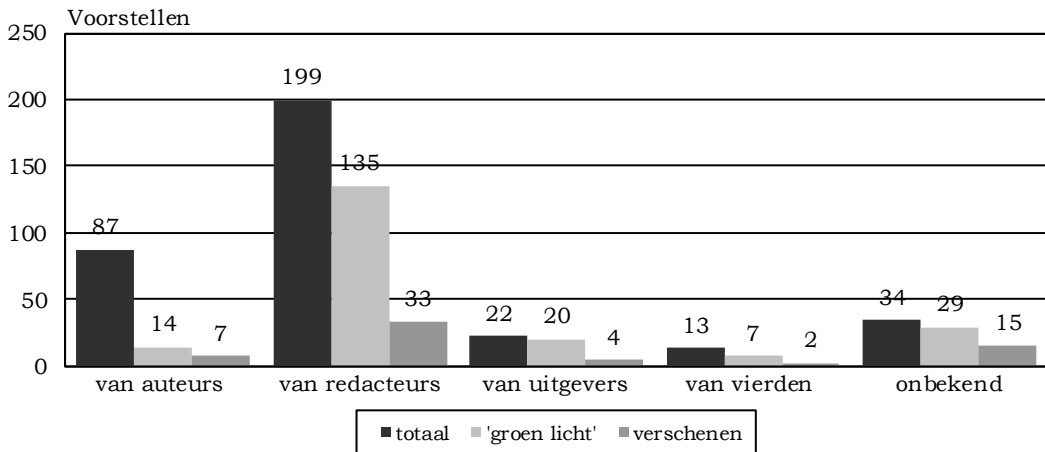
¹⁵¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 16 februari 1919.

¹⁵² AB, I 24, Contracten tussen de Vereeniging, resp. de Stichting V.U.B. en auteurs van de V.U.B.

¹⁵³ AB, I 25, Contracten tussen de Vereeniging resp. de Stichting V.U.B. en de firma De Erven F. Bohn betreffende de uitgave van de V.U.B.

waarin ze bevestigen dat het auteursrecht van een aantal bij naam genoemde boekjes is overgedragen.¹⁵⁴

Een bij wijlen gedetailleerd verslag van de zoektocht van de uitgevers en de leden van de Vereeniging V.U.B. naar 'sleutelboekjes' kan worden nagelezen in de notulenboeken van de vereniging, schematisch samengevat in Bijlage [11] en is hieronder in enkele figuren samengebald en gevisualiseerd.

Figuur 2. Aantal auteurs en/of onderwerpen overwogen in de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereeniging V.U.B. (1918-1939).¹⁵⁵

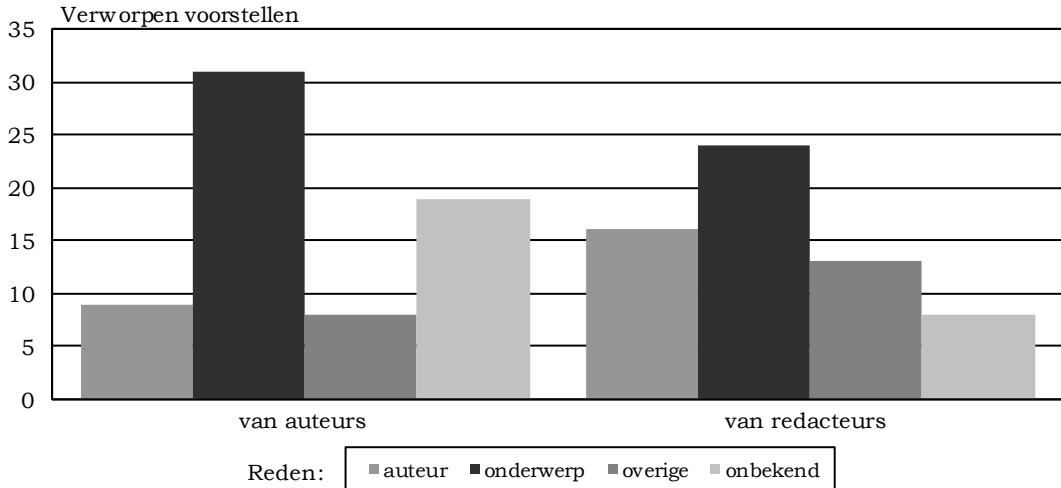
Allereerst bevestigt Figuur 2 de vaak gehoorde bewering van uitgevers dat de meeste niet-literaire publicaties *niet* tot stand komen op initiatief van de auteur. Jan Tadema's uitspraak, 'boeken, waarvoor het idee van je zelf is uitgegaan, zijn in den regel betere boeken dan die waarvan 't handschrift bij je in huis is gegooid', lijkt ook in de mond van de redactie gelegd te mogen worden.¹⁵⁶ De kanttekening die daar niettemin bij hoort, is dat voorstellen of

¹⁵⁴ AB, I 26, Bewijzen van overdracht van auteursrecht door de Vereeniging resp. Stichting V.U.B. aan De Erven F. Bohn.

¹⁵⁵ Het hoge 'slagingspercentage' in de categorie 'onbekend' vindt een verklaring in het feit dat in de notulen vaak weinig woorden vuil worden gemaakt aan deeltjes die vlot tot stand komen, waardoor ook weinig bekend is over de totstandkoming. Waarschijnlijk mag het merendeel verdeeld worden over redacteurs en uitgevers als initiatiefnemers.

¹⁵⁶ Interview met J.L. Tadema: [M.J. Brusse], 'Onder de mensen. De uitgeverij 1', in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 83 (1926) 326 (woensdag 24 november, avondblad), D1.

uitgewerkte manuscripten van auteurs, eenmaal goedgekeurd door redactie en uitgevers, een veel grotere kans maken op daadwerkelijke publicatie. Maar op welke gronden worden proposities onder tafel geveegd?

*Figuur 3. Aantal auteurs en/of onderwerpen afgekeurd door de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereniging V.U.B. (1918-1939).
(Ook voorstellen die aanvankelijk zijn goedgekeurd,
maar in een later stadium alsnog verworpen worden.)*

Figuur 3 toont drie categorieën met redenen (naast een groep niet achterhaalbare) om een idee niet uit te werken of te aanvaarden. De belangrijkste categorie laat zich makkelijk aflezen: het *onderwerp* wordt niet goedgekeurd. Het gros van de afkeuringen geschiedt op basis van een typische uitgeversblik die de leden van de vereniging zich snel eigen maken: men verwacht te weinig belangstelling. Voor bijvoorbeeld een boekje over Schopenhauer door L.J. Schutte zien ze geen markt. J.D. Bierens de Haan beveelt het aan, maar de redactie is van mening dat de belangstelling in Schopenhaur afneemt.¹⁵⁷ Als de redactie zwijgt, is er altijd nog de stem van één van de uitgevers, die tijdens alle vergaderingen aanwezig zijn en naar wie geluisterd wordt. De ontdekking van de bloedsomloop, behandeld door F.M.G. de Feyfer krijgt bijvoorbeeld hun veto: 'De heer Tadema heeft de

¹⁵⁷ AB V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 27 september.

ervaring, dat voor historisch-medische studiën buitengewoon geringe belangstelling bestaat.¹⁵⁸

Daarnaast lijden met name voorstellen van buiten de kringen van de V.U.B. vaak aan een gebrek aan inzicht in het achterliggende plan van de vereeniging: *wetenschappelijke* 'sleutelboekjes' uitgeven voor de gestudeerde leek, zonder daarbij al te veel af te dalen in specialistische deelgebieden, of al te technische terreinen te betreden. Het blijft echter geval na geval afwegen. Dat muziekinstrumenten en hunne toepassing (W. Hutschenruyter Jr.), voordrachtskunst (B. Verhagen) of de geschiedenis der drankbestrijding (P. van der Meulen) 'geen inleidend werk tot een of anderen tak van wetenschap [zijn], en dus in de V.U.B. niet op [hun] plaats', vindt snel algemene instemming.¹⁵⁹ Maar waarom geen cultuurgeschiedenis van Nederland? In 1921 luidt het antwoord: 'dit onderwerp wordt voor één boekje te omvangrijk geacht'.¹⁶⁰ Drie jaar later kan het wel, op voorwaarde dat Huizinga het op zich wil nemen, maar hij weigert.¹⁶¹ In 1939 zetten de uitgevers de vraag opnieuw op de agenda. Nu is De Zwaan van mening 'dat onder jongeren hiervoor gezocht moet worden.'¹⁶²

Soms kan de redactie zich niet scharen achter een *auteur* – een tweede categorie. In het geval van de voorstellen van de auteurs zelf is een voor de hand liggende reden, als we ons realiseren dat de V.U.B. boekjes wil publiceren die geschreven zijn 'door de meest ter zake kundigen', een ongunstig oordeel over de schrijver of onbekendheid met de persoon. Op Christine Doormans werk over 'de innerlijke beteekenis der sprookjes', bijvoorbeeld, zit volgens Bolkestein de reeks niet te wachten. Hij 'heeft de voordracht over dit onderwerp van Mej. Doorman bijgewoond, en acht deze door en door dilettantisch.'¹⁶³ En T.S. van der Bij's aanbod om de 'wording

¹⁵⁸ AB V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹⁵⁹ AB, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

¹⁶⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

¹⁶¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924. Eén van de Tadema-boers reist vruchteloos af naar Leiden om Huizinga over te halen een Nederlandse cultuurgeschiedenis te schrijven voor de V.U.B. (AB, C 239, correspondentie 1925 (A-K), brief van De Erven F. Bohn aan J. Huizinga, 19 januari 1925 en V.U.B.-briefkaart van J. Huizinga aan De Erven F. Bohn, 20 januari 1925.) In 1919 stelt Huizinga hun ook al teleur door zijn weigering toe te treden tot de V.U.B.-redactie. (AB, C 60, fol. 25, brief van J.L. Tadema aan J. Huizinga, 20 maart 1919.)

¹⁶² AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, bestuursvergadering, 13 januari 1939.

¹⁶³ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 april 1921.

der cultuur' te behandelen, vindt evenmin gehoor: 'Deze heer is bij de redactie niet bekend. Een behandeling van de voornaamste anthropologische werkhypothesen zou voor de V.U.B. van belang kunnen zijn, maar in Nederland zal waarschijnlijk niemand te vinden zijn, die deze taak zou kunnen uitvoeren.'¹⁶⁴ Ook personen voorgedragen door een lid van de vereniging zijn niet vrij van kritiek. Op Goedewaagen wenst men geen beroep te doen om de Engelse filosofie te behandelen. 'Deze is volgens Prof. de Sopper daarvoor zeer bekwaam, maar eenzijdig-Marburgsch. Volgens Prof. Kohnstamm zou hij de Engelsche filosofen afbreken, zonder te waardeeren wat zij geven.' En daarmee is de kous af.¹⁶⁵

Opmerkelijk is ook dat een nieuwe naam in de reeks voorrang geniet boven een oude. Een boekje over dialectische theologie figureert een aantal keer op de agenda. Het zou in de handen van theoloog O. Noordmans gelegd kunnen worden, auteur van *Augustinus* (nr. 57). Of toch liever de filosoof J.C. Franken, schrijver van het proefschrift *Kritische Philosophie und Dialektische Theologie* (Amsterdam 1932)? 'Prof. de Vries meent, dat Franken een nieuwe naam zou zijn voor de V.U.B. hetgeen een voordeel is. Prof. Bolkestein beaamt dit.'¹⁶⁶

Bezwaren tegen een nieuw project, los van het onderwerp of de auteur, duiken ten slotte ook incidenteel op – een derde categorie. Vaak gaat het om deeltjes die in botsing zouden komen met al bestaande publicaties, binnen zowel als buiten de V.U.B. Naast *Psychologische begrippen en methoden* van Brugmans (nr. 17) kan een door Jac. van Dael aangeboden *Inleiding tot de psychologie* niet. Met het bestaan van *Romeinsche cultuur* van Samuel Koperberg in de Wereldbibliotheek (1928) vervalt ook de gedachte om een nummer aan de economische ontwikkeling van het Romeinse rijk te wijden: 'Men acht het beter naast dit boekje geen in onze reeks op te nemen.'¹⁶⁷ Een *Geschiedenis van de Vereenigde Staten* ten slotte, in bespreking gebracht door voorzitter De Zwaan, is bij voorbaat ten dode opgeschreven omdat 'zulk een

¹⁶⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

¹⁶⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

¹⁶⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 11 mei 1934.

¹⁶⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

boekje steeds in de schaduw zal staan van het werk van Prof. Huizinga', aldus N.W. Posthumus.¹⁶⁸

Daarnaast is er de kleine groep volledig uitgeschreven manuscripten waarvan de stijl en de opzet gewogen kunnen worden. A.J. Schneiders werk over literatuur, bijvoorbeeld, dat Kees Tadema meer een schoolboek vindt. Of de pennenvrucht van F.H. Fischer over buitenlandse verhalende literatuur sedert 1700, dat hij 'op grond van den stijl [...] niet voor opnemning geschikt' acht.¹⁶⁹ Penibel wordt de situatie wanneer een manuscript waarvoor een contract getekend is, arriveert en 'de redactie ernstige bezwaren tegen de copij' blijkt te hebben.¹⁷⁰ Dit overkomt het geschrift over de courant in Nederland van L.J. Plemp van Duiveland. De man sleept een schadevergoeding in de wacht gelijk aan het honorarium (f 300,-) en slijt naderhand zijn werk aan de Haagse uitgeverij Leopold, die het publiceert onder de titel *Journalistiek in Nederland* (1924).¹⁷¹

Ondanks alles glippen sommige manuscripten toch door al deze mazen en worden ze gepubliceerd in de reeks, ofschoon niet iedereen daarmee even ingenomen is. J. Tinbergens *Grondslagen der theoretische statistiek* (nr. 66) met name, dat in de bestuursvergadering van 6 juni 1936 aanleiding geeft tot een – verhitte? – discussie:

'Het boekje van Prof. Tinbergen acht hij [= J.C. Tadema] voor onzen lezerskring te moeilijk.

Prof. Kohnstamm deelt mede, dat het door de studenten gekocht wordt.

De Heer J.C. Tadema antwoordt, dat dit niet voldoende is; ook de gewone lezer moet het kunnen begrijpen.

De Voorzitter zegt dat het voor hem "Japansch" is.

¹⁶⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924. Huizinga publiceert meerdere werken over de V.S., waaronder: *Mensch en menigte in Amerika. Vier essays over moderne beschavingsgeschiedenis*. Haarlem 1918 en *Amerika levend en denkend. Losse opmerkingen*. Haarlem 1926.

¹⁶⁹ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 13 mei 1939.

¹⁷⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergaderingen, 1 april en 27 september 1922 en 25 april 1923.

¹⁷¹ In de algemene ledenvergadering van 19 februari 1919 wordt het honorarium voor een V.U.B.-deeltje vastgesteld: 'Goedgekeurd wordt, dat de auteurshonoraria zullen bedragen voor 3000 exemplaren f 300.- en voor iedere 500 ex. meer, f 50.- daarboven; ook voor herdrukken zal dit honorarium worden uitgekeerd.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934.) Incidenteel wordt afgeweken van deze regel.

De Heer J.L. Tadema acht het in onze reeks niet op zijn plaats.
Prof. Kohnstamm acht het van den aard van het boekje van Prof. v. Kan.
De Heer J.C. Tadema is van oordeel dat iedereen het boekje van Prof. v. Kan kan lezen, maar niet dat van Tinbergen.¹⁷²

Gezocht: auteurs

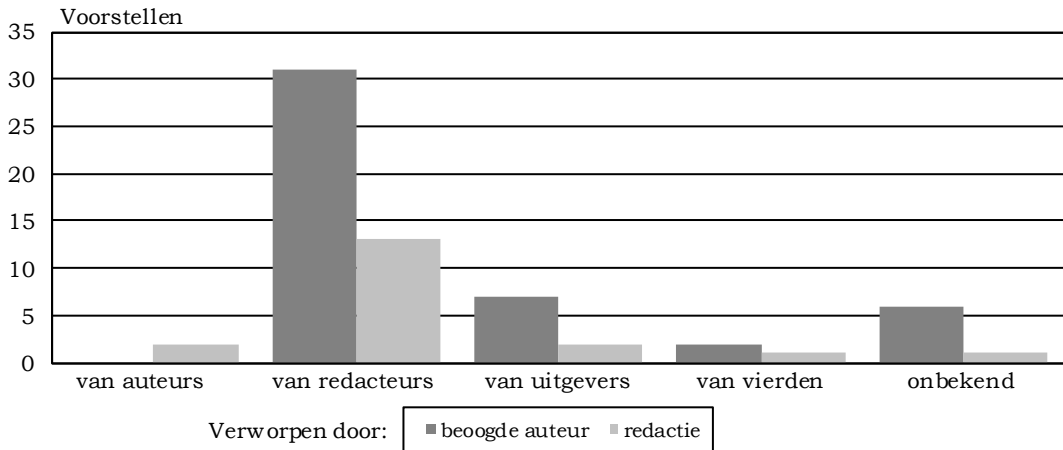
We zagen het terloops al naar aanleiding van het voorstel van Van der Bij: sommige ideeën vallen in goede aarde, maar de redactie meent dat een goede bewerkster in Nederland niet voorhanden is. Deze gevallen zijn opgenomen in Figuur 3 als onderdeel van de categorie ‘verworpen omwille van de auteur’. Opname van een ‘Geschiedenis van het Czaristisch Rusland en zijn cultuur’ bijvoorbeeld, een voorstel van Kohnstamm, moet terug in de lade: ‘Prof. Bolkestein zegt, dat er geen bevoegde Nederlandsche bewerkster voor te vinden zal zijn. Ondanks de pogingen van Prof. Kernkamp heeft nog geen student dit onderwerp durven aanvatten.’¹⁷³ En in 1933 noemt N.W. Posthumus ‘de staatsleer van het fascisme, maar zou niet weten wie hierover objectief zou kunnen schrijven.’¹⁷⁴ Een jaar later snijdt de voorzitter het onderwerp opnieuw aan: ‘het Bestuur meent thans niemand te kunnen vinden, die als schrijver over het fascisme niet gewraakt zou worden van een of andere zijde. Hij stelt daarom voor, dit onderwerp te laten vallen, tot de zaak meer bezonken is. Hiermede gaat de vergadering accoord.’¹⁷⁵ Het vinden van een goede, objectieve schrijver die het (vak)gebied overziet en voor iedereen aanvaardbaar is, het blijkt een hele uitdaging voor de redactie.

¹⁷² AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, bestuursvergadering, 6 juni 19 1936.

¹⁷³ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924.

¹⁷⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 10 maart 1933.

¹⁷⁵ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 11 mei 1934.

Figuur 4. Aantal voorstellen goedgekeurd door de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Vereniging V.U.B., later (alsnog) verworpen. 1918-1939.

Daarbij voegt zich nog het probleem dat de beoogde auteur ook tijd en zin moet hebben om in te gaan op een uitnodiging van de V.U.B. Figuur 4 laat daarover aan duidelijkheid niets te wensen over. Als eenmaal eensgezindheid bestaat over een onderwerp-schrijver-combinatie volgt het tweede struikelblok: de auteur. Onderstaand citaat, naar aanleiding van de uitgeverswens om naast de Italiaanse, Noorse en Nieuw-Griekse literatuurgeschiedenissen toch zeker ook een Nederlandse op te nemen, spreekt boekdelen:

'De Voorzitter deelt mede dat aanvankelijk aan Prof. Donkersloot verzocht was, hierover een boekje te schrijven. Deze werd niet bereid gevonden, doch vestigde onder meer de aandacht op Dr. W.A.P. Smit. Deze heeft voor de eerste jaren reeds een andere taak op zich genomen, en wees op Dr. K.H. Heeroma.

De Heer J.L. Tadema heeft een heel knappe essay van Heeroma over Bilderdijk gelezen, doch acht dezen schrijver voor de V.U.B. niet geschikt, daar hij de letterkunde alleen uit den christelijken gezichtshoek ziet.

Prof. de Vries acht het wel een zeer zware opgave, in één deeltje een Nederlandsche letterkunde te geven. Een geheele periode moet door één essay getypeerd worden.

Prof. Bolkestein wijst op Mevr. A.H.M. Romein-Verschoor; deze zou de letterkunde cultuurhistorisch kunnen behandelen. Zij is evenwel reeds met een dergelijk werk bezig.¹⁷⁶

De Heer J.L. Tadema wijst erop, dat in de Home University Library wel een boekje voorkomt, dat de geheele Engelsche letterkunde behandelt.¹⁷⁷ Men besluit, dit onderwerp voorloopig te laten rusten.¹⁷⁸

Daarenboven betekent een getekend contract nog lang geen zwart op wit garantie dat een auteur het beloofde zal leveren. Geregeld bereiken de redactie verzoeken om ontslag van een beloofde bijdrage: men is 'overwerkt', wordt geremd 'door een wankle gezondheid' of in beslag genomen door 'andere verplichtingen'.¹⁷⁹ Anderen lukt het eenvoudig niet tot schrijven te komen. De Utrechtse buitengewoon hoogleraar pedagogiek J.H. Gunning Wzn. bijvoorbeeld. In 1921 tekent hij een contract voor het schrijven van een inleidend deeltje over zijn vakgebied. Een jaar later laat hij weten 'dat hij hoopt, het manuscript tegen half November in te leveren', maar eind 1925 ontving men nog steeds geen letter.¹⁸⁰ De redactie is wel ter ore gekomen dat hij liever niet meer over de zaak spreekt.¹⁸¹ Negen jaar later breekt Gunning de stilte: hij 'wanhoopt, ooit een boekje te zullen samenstellen: hij is en blijft een essayist' en vraagt zich af, 'hoe men daarvoor aan hem heeft kunnen denken.'¹⁸²

Door de bovengenoemde obstakels om tot nieuwe deeltjes in de reeks te komen, blijft de redactie genoodzaakt de vinger aan de academische pols van Nederland te houden en scherpt ze in de loop der tijd haar strategieën aan, zonder het niveau van de reeks in gevaar te brengen. Een groot nieuw werk kan bijvoorbeeld aangegrepen worden om de auteur ervan te bewegen een korte, inleidende studie te schrijven. Met name De Zwaan gelooft in deze

¹⁷⁶ J.M. Romein & A.H.M. Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*. (4 delen) Amsterdam 1938-1940.

¹⁷⁷ G.H. Mair, *Modern English Literature* [Londen/New York] 1911.

¹⁷⁸ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 13 mei 1939.

¹⁷⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 25 april 1923; algemene ledenvergadering, 8 oktober 1927 en bestuursvergadering, 23 november 1928.

¹⁸⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 27 september.

¹⁸¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 2 oktober 1925.

¹⁸² AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 5 april 1934 en algemene ledenvergadering, 11 mei 1934. In 1935 wordt het contract verbroken.

aanpak. In 1928 deelt hij de vergadering mee dat A.J. de Sopper bezig is met 'een uitvoerige studie over Kant; is deze gereed, dan wil hij hieruit gaarne een beknopt werkje voor onze serie maken. Hij ziet licht in zijn studie, zoodat de verschijning van dit nummer niet uitgesloten is.'¹⁸³ Het jaar daarop komt De Zwaan met een gelijkaardig idee: 'Den voorzitter is het bekend, dat Prof. Bordewijk bij de Erven Bohn een groot boek zal uitgeven over economische theorieën in hun opwas en fouten. Zou hier niet tegelijk een kleiner, populair inleidend boekje, waarvan een eerste deeltje b.v. zou kunnen heeten: "Een historische inleiding tot de economie", uit kunnen voortkomen, dat in de V.U.B. een plaats kreeg?'¹⁸⁴

Kohnstamm op zijn beurt denkt meer aan persoonlijke begeleiding. Het voorstel van de nog jonge, maar veelbelovende hoogleraar H.J. Pos om een boekje getiteld *Uit de wereld der Talen* te schrijven, stuit bij de anderen op verzet: 'Men vreest, dat Prof. Pos nog te jong is om een niet-moeilijk boek te schrijven. Prof. Kohnstamm neemt het op zich met hem te spreken over de wijze waarop een nummer voor de V.U.B. zou kunnen worden bewerkt.'¹⁸⁵ Voor De Sopper, wiens beknopte boekje over Kant maar niet van de grond komt, heeft hij een ingrijpender plan: 'Wanneer De Sopper zijn aantekeningen beschikbaar zou willen stellen, zou Prof. Kohnstamm als diens "secretaris", daar een boekje van kunnen maken.'¹⁸⁶ Daarnaast ziet Kohnstamm ook heil in samenwerking met andere auteurs en beweegt onder andere hemel en aarde om een biografie over natuurkundige H.A. Lorentz tot stand te brengen. Nog in 1928, het jaar van diens overlijden, brengt hij onder meer Lorentz' opvolger Paulus Ehrenfest, A.D. Fokker, Marc de Haas én Albert Einstein bij elkaar om met hem samen de Nobelprijswinnaar en zijn werk een plaats in de V.U.B. te geven.¹⁸⁷ (Het plan om biografieën op te nemen in de reeks, komt hieronder nog aan de orde.)

¹⁸³ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 23 november 1928. Een neerslag van De Soppers Kant-studie verschijnt uiteindelijk pas in 1950, in de Tweede Reeks van de V.U.B. (nr. 27) onder de titel *Wat is filosofie?*

¹⁸⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 februari 1929. H.W.C. Bordewijk, *Leerboek der landhuishoudkunde* (2 delen) Haarlem 1936 en 1938.

¹⁸⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 2 oktober 1925.

¹⁸⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 6 jun 1936. De Sopper wijst dit voorstel van de hand. (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 13 januari 1939.)

¹⁸⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 23 november 1928. Uiteindelijk strandt het plan in 1932: 'Prof. Kohnstamm is er niet in geslaagd, medewerkers te

Een laatste strategie die enige keren wordt overwogen maar uiteindelijk nooit in een werkelijke publicatie resulteert, is het aantrekken van buitenlandse auteurs. De Belgische beoefenaar van de vergelijkende en antieke godsdienstgeschiedenis F.V.M. Cumont trekt bijvoorbeeld de aandacht: 'Hij zou kunnen behandelen: de religieuze stroomingen in het Romeinsche Keizerrijk. Hij leest en spreekt Hollandsch: [hij] kan dus desgewenscht in het Fransch schrijven; de tekst wordt dan in het Hollandsch vertaald en tegelijk kan het boekje in het Fransch uitkomen.'¹⁸⁸ Een alternatief is ook het laten vertalen van reeds geschreven werken. In 1925 komt met dit oogpunt het pas verschenen *Essentials of scientific method* van Abraham Wolf (Londen, 1925) ter tafel. Kohnstamm kent het en vindt het 'wel aardig, maar niet zóó belangrijk, dat gerechtvaardigd is, voor het eerst een vertaling juist hiervan in de reeks der V.U.B. op te nemen, die nu slechts oorspronkelijke Nederlansche werkjes bevat.'¹⁸⁹ Ondanks de buitenlandse voorbeelden van de reeks en ondanks het feit dat de redactie aanvankelijk had vooropgesteld vertaalde werken niet uit te sluiten indien geen Nederlandse schrijver beschikbaar was, verschijnt er uiteindelijk geen enkele vertaling in de V.U.B.¹⁹⁰

Gezocht: biografieën

In het midden van de jaren twintig initieert Kees Tadema een nieuwe cyclus boekjes binnen de reeks: biografieën van 'Groote Nederlanders, bijv. Van der Brugghen, Groen van Prinsterer of Thorbecke'. Hij acht dergelijke boekjes waardevol voor de V.U.B. en meent dat het publiek ze graag leest.¹⁹¹ Zijn idee wordt goed ontvangen en men besluit Thorbecke en Groen van Prinsterer op

vinden voor een Lorentz-biografie. Hij heeft schema's opgemaakt, maar niemand durft op zich te nemen, de geheele figuur van Lorentz samen te vatten. Dit onderwerp wordt daarom afgevoerd van de agenda.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.)

¹⁸⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 9 februari 1929. In 1932 krijgt de redactie het bericht dat Cumont 'wegens gezondheidsredenen niet in staat' is de taak op zich te nemen.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.)

¹⁸⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 2 oktober 1925.

¹⁹⁰ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 24 mei 1922.

¹⁹¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 19 december 1924 en bestuursvergadering, 2 oktober 1925. Citaat uit de algemene ledenvergadering.

het verlanglijstje te zetten.¹⁹² Tijdens de daaropvolgende vergaderingen krijgt het plan steeds meer vorm en op voorstel van J.C. van Eerde komt er een lijst van te beschrijven personen tot stand waarop Hendrik Lorentz, Abraham Kuyper, koning-stadhouder Willem III, Hugo de Groot, Herman Schaepman, de gebroeders Pierson, Jan Toorop, A.F. de Savornin Lohman, Willem de Beaufort en de nog in leven zijnde Pieter Jelles Troelstra worden bijgeschreven.¹⁹³ Men acht het plan geslaagd als er een tiental biografieën verschenen zal zijn. Tadema ziet in het publiceren van biografieën een grootse taak weggelegd voor de reeks. Nederland heeft immers geen traditie in die zin – in tegenstelling tot Engeland – en met name ‘voor het jongere geslacht zijn levensbeschrijvingen zoo goed. Z.i. moet de V.U.B. opwekken om in deze leemte van de Nederlandsche litteratuur te voorzien.’¹⁹⁴ Ook de redactieleden buigen zich ijverig over het nieuwe project:

‘De Redactie van “De Gids” heeft voor eenige jaren een dergelijk plan opgevat; Jan Veth zou daarbij de portretten leveren. Het is evenwel bij één enkele biographie gebleven (Dr. J.W. IJzerman, door Prof. J.C. van Eerde). De auteurs durfden het niet aan, daar voor de bewerking van zulk een biographie naast kennis ook liefde noodig is. *Prof. Bolkestein* bevestigt dit laatste en acht een aanhanger daarom desnoods aangewezen als schrijver.

De Voorzitter meent, dat als op enthousiasme de nadruk gelegd moet worden, men de schrijvers ook buiten de kring der geleerden kan zoeken. De heer J.C. Tadema oppert de vrees, dat bij het opdragen van een biographie aan een partijgenoot, partijpropaganda zou kunnen binnensluipen. *Prof. Bolkestein* meent, dat wie weet voor welken kring hij schrijft, zich toch wel zal beperken, wat partijpropaganda aangaat. *Prof. Kohnstamm* stemt hiermede in. Een figuur als Troelstra kan alleen door een S.D.A.P.’er worden behandeld. De heer J.C. Tadema meent, dat men zich moet beperken tot overledenen.’¹⁹⁵

¹⁹² Zie Bijlage [11], 24-15 en 25-6.

¹⁹³ Zie Bijlage [11], 27-3, 27-5, 27-21, 27-22, 29-3, 29-5, 29-6, 29-7, 29-9 en 29-10.

¹⁹⁴ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 8 oktober 1927.

¹⁹⁵ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 8 oktober 1927. J.C. van Eerde, ‘Dr. J.W. IJzerman. Aetat LXXV’, in: *De Gids* 90 (1926) 3, p. 402-413.

Men concludeert dat biografen moeten worden gezocht die 'een portret, weergevende de culturele betekenis van den beschrevene voor de samenleving' kunnen schrijven.¹⁹⁶

In 1931 zijn dan de eerste twee biografieën gereed: P.A. Diepenhorsts *Dr. A. Kuyper* (nr. 50) en H. van Malsens *Alexander Frederik de Savornin Lohman* (nr. 52); in 1932 gevolgd door *Thorbecke* van I.J. Brugmans (nr. 56). De boekjes lossen echter bij lange na niet de hoge verwachtingen in die de redactie zo had gekoesterd. Al in 1932 komen de uitgevers met het ontgoochelende nieuws dat ze niet het verwachte succes hebben bij het (koop)publiek en oordelen hard: Nederland heeft geen goede biografieschrijvers.¹⁹⁷ Het jaar nadien sabelt Bolkestein de biografieën neer: 'Terwijl hij die van Thorbecke geslaagd acht, is hij van oordeel dat die van Kuyper en de Savornin Lohman beneden peil zijn.' De Zwaan maakt de balans op: 'De biografieën zijn slecht verkoopbaar. Nederlandsche schrijvers schijnen er moeilijk toe te brengen, biografieën te geven.' Het doek valt voor de cyclus en de redactie schrapt het merendeel van de namen op het verlanglijstje.¹⁹⁸

Er doet zich echter een probleem voor, namelijk 'dat als de reeks der biografieën, die weinig succes heeft gehad, wordt gesloten, het verwijt van eenzijdigheid gerechtvaardigd zou zijn, indien niet ook een R.K. figuur zou zijn opgenomen.'¹⁹⁹ Vanuit katholieke kringen adviseert men een biografie van Schaepman.²⁰⁰ De uitgevers, nochtans bekend met de criteria van de Vereniging, verzetten zich ertegen:

'De Heer J.C. Tadema acht Schaepman voor niet-Katholieken zonder betekenis, terwijl R. Katholieken slechte boekenkopers zijn.

De Voorzitter zegt, dat de Christelijke Arbeidersbeweging wel degelijk Schaepman nog niet vergeten is.'²⁰¹

¹⁹⁶ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 23 november 1928.

¹⁹⁷ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 14 maart 1932.

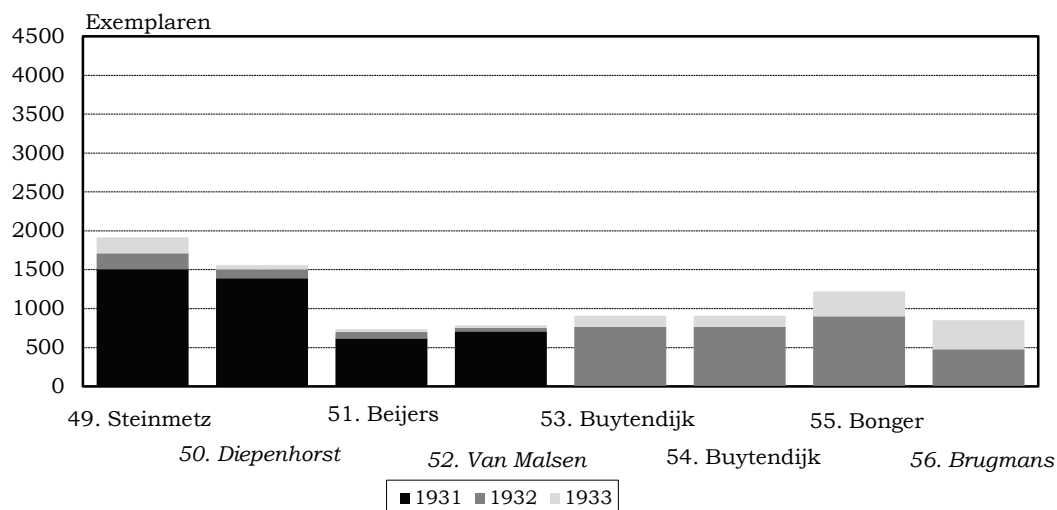
¹⁹⁸ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, algemene ledenvergadering, 10 maart 1933.

¹⁹⁹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 10 maart 1933.

²⁰⁰ 'Ingekomen is voorts een schrijven van den Heer H.T. van Muland, lid der Prov. Staten van Noord-Holland, die aandringt op opneming van een biografie van Dr. Schaepman in de V.U.B. en daarvoor veel belangstelling in R.K. kringen verwacht, waarmede de HH. Tadema het niet eens zijn.' (AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 10 maart 1933.)

²⁰¹ AB, V.U.B.-archief, I 3, notulenboek 1918-1934, bestuursvergadering, 10 maart 1933.

De uitgever zwicht voor de redactie en Schaepman komt bovenaan het gedecimeerde lijstje.²⁰²

Figuur 5. Verkoopcijfers van de V.U.B.-deeltjes nr. 49 t.e.m. 56
gepubliceerd in de jaren 1931-1932.
Oplage: 3.000 ex. Biografieën cursief.

Hoe desastreus zijn de verkoopcijfers van de biografieën? Figuur 5 geeft een indruk van de situatie aan het eind van het jaar 1933. Wat blijkt? *Alexander Frederik de Savornin Lohman* door Van Malsen (nr. 52) en zeker *Thorbecke* door Brugmans (nr. 56) zijn inderdaad niet zo gewild, maar *Dr. A. Kuyper* van Diepenhorst (nr. 50) houdt zich kranig staande. Wat vooral opvalt, is de *algemene* daling van de verkoopcijfers in vergelijking met de eerste jaren van de V.U.B. (Figuur 1). De enige nummers die zich enigszins kunnen meten met hun vroegste voorhangers zijn de *Inleiding tot de sociologie* (nr. 49) van de Toynbee-pionier en intussen vermaard etnoloog en socioloog Steinmetz én Diepenhorsts boekje. Als we bedenken dat de uitgevers vonden dat de allereerste cijfers geen bewijs waren dat de reeks er 'in' was, dringt de conclusie zich op dat het biografieëndebacle veeleer een hernieuwde teleurstelling is. Wellicht hadden ze gehoopt met het op de Nederlandse kaart

²⁰² In 1936 verschijnt als nr. 69: G. Brom, *Dr. H. Schaepman*. Drie jaar later, wanneer de biografieën nogmaals besproken aan bod komen, wordt gemeld: 'Ook die van Schaepman gaat slecht, hoewel dit boekje goed geschreven is.' (AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 13 mei 1939.)

zetten van een ‘nieuw’ genre in één beweging ook de V.U.B. een stevige impuls te geven. Hier moeten we de vraag stellen of het moment van introductie de tijd niet tegen had.

De crisis

Ten tijde van de publicatie van de eerste biografieën beleeft de Nederlandse boekhandel minder rooskleurige tijden. De Nederlandse economie verkeert in één van haar meest woelige tijden. Met de grote beurscrash van 29 oktober 1929 kwam abrupt een einde aan de relatieve welvaart van de jaren twintig. De wereldeconomie brokkelt in snel tempo af (1930-1932), krabbelt moeizaam weer overeind (1933-1937) en is, na een korte inzinking (1938), aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog weer grotendeels gerevalideerd. De depressie in Nederland kent ongeveer hetzelfde verloop, zij het dat de eerste tekenen van herstel pas in 1936 zichtbaar worden.²⁰³ Al te optimistische uitgevers die de crisis niet snel genoeg onderkenden, gingen letterlijk en figuurlijk gebukt onder ‘krakende voorraadzolders’ en werden gedwongen tot verkoop ‘tot elke prijs, waar dan ook’.²⁰⁴

De Erven F. Bohn gaan weliswaar niet over tot draconische maatregelen, maar het gaat haar ook zeker niet voor de wind. In 1934 brengt Kees Tadema de problemen voor het eerst ter sprake in een V.U.B.-vergadering tijdens een gesprek over de wanhopende essayist Gunning:

‘De Heer Tadema stelt voor, dit onderwerp te laten rusten. Het debiet der V.U.B. is met minstens 25 % achteruit gegaan. De oorzaak is begrijpelijk. – We hebben nog wel een 30 onderwerpen in bewerking. Hij zou gaarne zien, dat de redactie, tenzij zich iets saillants voordeed,

²⁰³ B.M.A. de Vries en J.Th. Lindbad, ‘Groeï en depressie: 1850-1940’, in: B.M.A. de Vries (red.), *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000*. Derde, geheel herziene druk. Groningen 2000, p. 253-289.

²⁰⁴ J. van Rosmaelen, ‘Economische wederwaardigheden van boekhandel en uitgeverij tussen de jaren 1877 en 1977’, in: D. van der Stoep (red.), *Het lam voor de glazen. Opstellen over een eeuw boekbedrijf 1877-1977. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het veteranengezelschap De Langste Dag*. Baarn 1977, p. 128-152. Citaat op p. 143. Voor een voorbeeld van grootscheepse prijsverlaging, zie: K. Thomassen, ‘Het economisch wel en wee van de uitgeverij’, in: Sj. van Faassen, H. Oldewarris en K. Thomassen (red.), *W.L. & J. Brusse’s Uitgeversmaatschappij 1903-1965*. Rotterdam 1993, p. 27-38.

vooral langzaam voortging met haar taak. De Voorzitter neemt dit voorstel over, waarmede de vergadering accoord gaat.²⁰⁵

Een jaar later trekt de uitgever harder aan de noodrem. Bij de aanvang van de bestuursvergadering van 18 mei 1935 neemt hij uitvoerig het woord:

‘In het algemeen is het boekendebiet sterk achteruitgegaan, in het bijzonder de verkoop van wetenschappelijke boeken ($\pm 60\%$). De achteruitgang van den verkoop der V.U.B.-reeks is $\pm 50\%$. [...] Van de nummers 52-63 heeft geen enkel het aantal ex. bereikt (1800) dat noodig is ter dekking van de drukkosten; het aantal verkochte ex. ligt tusschen 431 en 1486.

Boekjes die niet voor een of andere studie voorgeschreven zijn, gaan als regel slecht. Onder de nog in bewerking zijnde nummers zijn een aantal, waarvan vooruit te zeggen valt, dat zij een groot exploitatie tekort zullen opleveren. Van boekjes, waarop jarenlang gewacht wordt, kan wellicht op het meest ongelegen oogenblik de copij binnenkomen.

De Heer *Tadema* vindt, dat de copij van reeds in bewerking zijnde boekjes in allen gevalle geaccepteerd moet worden, maar zou gaarne zien, dat bij nieuwe contracten een beperking gemaakt wordt.

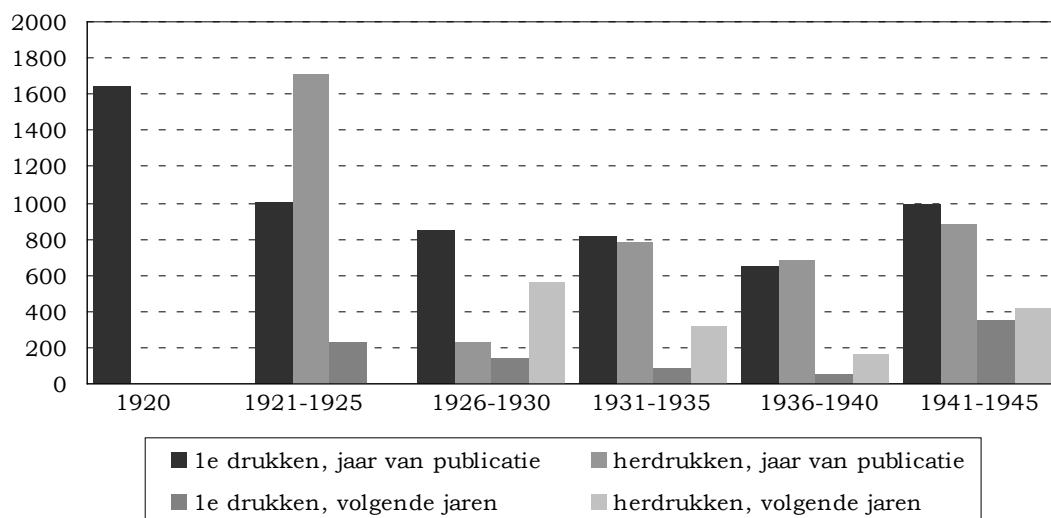
Besloten wordt dat zooveel mogelijk alleen boekjes, die bij het onderwijs gebruikt worden of over onderwerpen, die de algemeene belangstelling trekken, zullen worden opgenomen; dat getracht zal worden lang loopende contracten te verbreken, en voorts in nieuwe contracten een levertijd van ten hoogste drie jaar in te voegen, daar inmiddels wellicht van andere zijde reeds boekjes kunnen zijn verschenen over hetzelfde onderwerp, die de uitgave in onze reeks overbodig maken.²⁰⁶

De verkoopcijfers bevestigen het beeld dat Tadema hier schetst. Vanaf 1920 gaan er per jaar ten minste zo'n 7.000 V.U.B.-deeltjes over de toonbank, geregeld zelfs meer dan 10.000. In 1935 neemt de verkoop echter een duik

²⁰⁵ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 11 mei 1934.

²⁰⁶ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953. De redactie schraapt inderdaad diverse lopende projecten. (Bijlage [11].)

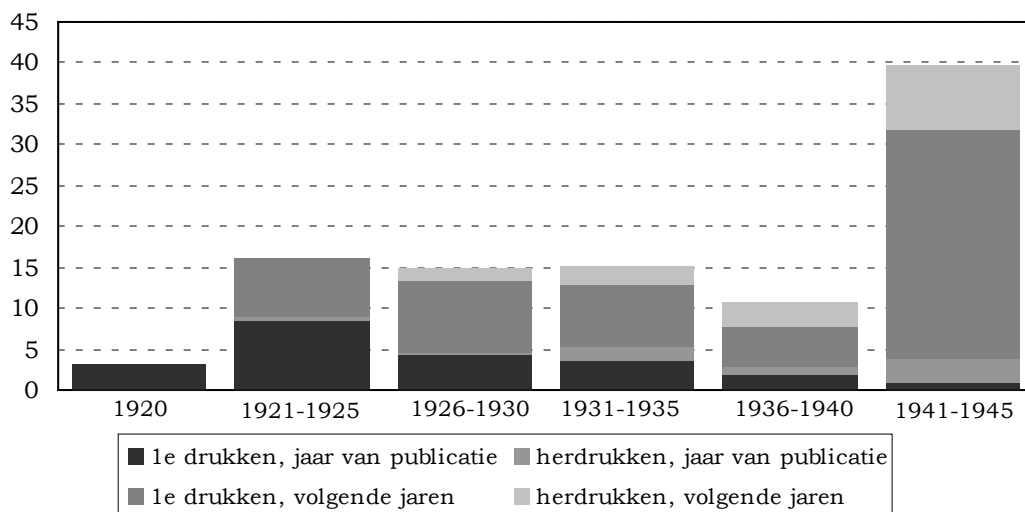
naar 5.385 exemplaren. Het is het zwartste jaar uit de boekhouding van de reeks. Dit betekent ook dat tijdens de jaren 1929-1934 de totale verkoop nog relatief stabiel blijft. Met de gegevens in de figuren 6 en 7 kunnen we deze cijfers nuanceren.

Figuur 6. Gemiddeld verkoopcijfer van alle V.U.B.-deeltjes op de markt per nummer, per jaar.²⁰⁷

Veelzeggend in Figuur 6 is in de eerste plaats het gestaag slinken van zowat elke kolom tot aan de Tweede Wereldoorlog. Minst opvallend, maar bovenal veelzeggend is het langzaam verdwijnen van de uiterst belangrijke (derde) kolom '1e drukken, volgende jaren' – van circa 236 exemplaren (1921-1925) over 145 (1926-1930) en 93 (1931-1935) tot een schamele 53 (1936-1940).

²⁰⁷ De kolom 'herdrukken, jaar van publicatie' geeft voor de periode 1921-1925 een vertekend beeld. Er verschijnt slechts één herdruk, de tweede druk van *Inleiding tot de rechtswetenschap* van Van Kan (1925), waarvan meteen 1.718 exemplaren worden verkocht.

Figuur 7. Percentages verkochte V.U.B.-deeltjes van de totale verkoop, 1920-1945.

De verkoop van de V.U.B.-nummers is met andere woorden tijdens de jaren van de depressie behoorlijk stabiel. Niet door de verkoop van oude nummers, wel door de verkoop van nieuwe deeltjes in hun jaar van publicatie en, zoals Figuur 7 toont, de verkoop van herdrukken, de *steady sellers* of fondstitels. Bovendien zijn de meeste goedlopende nummers boekjes die als handboek gebruikt worden aan universiteit of hogeschool. Nochtans niet bedoeld als een reeks met 'gecondenseerde handboeken', komt de V.U.B. de jaren dertig door zonder diepe kleerscheuren juist dankzij de boekjes die hun weg weten te vinden als inleidend studieboek voor studenten.

De depressie mag volgens de geschiedenisboeken in de periode 1936-1940 dan wel grotendeels voorbij zijn, voor de V.U.B. zijn het juist de donkerste jaren. Dit fenomeen wordt ten dele verklaard door het antwoord van Kees Tadema op de vraag van De Zwaan in 1939 of aan zijn wens voldaan is, 'dat de V.U.B. niet te hard zou lopen':

'De Heer J.C. Tadema zegt, dat er verschil is tusschen "niet te hard lopen" en "stilstaan". Dat laatste is nooit de bedoeling geweest. Om de nog aanwezige voorraad te kunnen exploiteeren, moet de V.U.B. een teken van leven geven door nieuwe nummers te laten

verschijnen.²⁰⁸ Het is dus wel degelijk de bedoeling, deze reeks aan den gang te houden. De toestand is wel niet bepaald verbeterd, maar ook niet noemenswaard slechter geworden. Sommige boekjes zijn beslist verouderd (bijv. Holst, Sluiter), maar verscheidene andere zijn nog van volle waarde (Kielstra, Salverda de Grave). Het publiek wil evenwel telkens wat anders, en boeken, die nog pas kort geleden zijn verschenen.’²⁰⁹

In 1939 verschijnt nummer 73, *Inleiding tot de volkenkunde van Nederlands-Indië* van H.Th. Fischer; in 1940 en 1941 gevolgd door De Zwaans driedelige *Inleiding tot het Nieuwe Testament* (nr. 74-76). Intussen zijn de kaarten op het wereldtoneel echter dusdanig geschud dat ook voor de V.U.B. een nieuw tijdperk aanbreekt. De boekjes van De Zwaan waren de laatste in de eerste reeks en in 1948 presenteren redactie en uitgevers een tweede V.U.B.-reeks.

4. Een uitverkochte reeks

Ontelbare Nederlandse boeken die tijdens de jaren dertig ten dode opgeschreven de zolders van menig uitgevershuis doen kraken onder hun gewicht, worden tijdens de oorlogsjaren met honderden tegelijk op bestelling afgestoft en rondgestuurd. Zo ook tienduizenden exemplaren uit de V.U.B. Aan het begin van het hoofdstuk zagen we al dat in 1945 de meer dan 300.000 gedrukte deeltjes uit de reeks nagenoeg waren uitverkocht (zie ook Bijlage [12]). Figuur 7 maakt het aandeel van de oorlogsverkoop anschouwelijk: bijna 40 % van alle exemplaren wisselen van eigenaar tijdens de jaren 1941-1945. Kees Tadema:

‘Buitenlandsche boeken behalve Duitsche – en daarvan is de verkoop niet groot – zijn niet te verkrijgen, zoodat de Nederlandsche uitgaven groote afzet vinden. Sommige deeltjes der V.U.B. hebben den dubbelen verkoop van vroeger (het boekje van Tinbergen, dat voor niet wiskundig onderlegde statistici zelfs al te moeilijk is, bijv. 300 à

²⁰⁸ In 1937 verschijnt geen nieuw deeltje. In 1938 en 1939 telkens één: F. Koster, *Natuurbescherming in Nederland* (nr. 71) en J.J. van Schmid, *Het denken over staat en recht in de negentiende eeuw* (nr. 72).

²⁰⁹ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, bestuursvergadering, 13 mei 1939.

400; het verouderd boekje van Mej. Sluiter [= *De menselijke voeding* (1923)]wordt zelfs gevraagd.’²¹⁰

Voor de Tadema's gaat de vaststelling van Van den Brink op dat 'diegenen die in de jaren dertig het minst alert waren bij de mogelijkheid van prijsverlaging of 'verramsing' [...] het beste af [waren] tijdens de oorlogseconomie.'²¹¹ Zo brengt de Tweede Wereldoorlog de Tadema's behalve papierschaarste, abjecte bemoeienis en censuur ook onverwachte financiële successen als gevolg van een onverminderde vraag naar ontspanning en kennis. Dat mocht verouderde of zware kost zijn.

CONCLUSIES

In een *tour d'horizon* van het Nederlandse boekenveld tijdens de twintigste eeuw memoreert Rienk Visser het feit dat De Erven F. Bohn aan het begin van de eeuw de plannen van Leo Simons voor de gezamenlijke oprichting van de Wereldbibliotheek van de hand wees uit vrees dat de uitvoering ervan alle andere werkzaamheden zou overvleugelen. Maar, voegt hij eraantoe, met de VOLKS-UNIVERSITEITS-BIBLIOTHEEK revancheerde de uitgeverij zich binnen haar mogelijkheden.²¹² De Tadema's slaagden inderdaad in hun minder grootschalige opzet om een serie 'sleutelboekjes' op de Nederlandse markt te brengen. Het waren boekjes die naar idee, inhoud en vorm volledig gemodelleerd waren naar Engelse voorbeelden. Op initiatief van Nederlandse academici gingen *Toynbee*-werk en de *University Extension Movement* voor, de HOME UNIVERSITY LIBRARY volgde in de gedaante van de V.U.B. Net als de Wereldbibliotheek paste de reeks in het negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse ideaal van volksontwikkeling. *Hinauflesen* als aanbevolen recept om geestelijk en maatschappelijk hogerop te komen.

Zoals Van Nouhuys voor de literatuur een belangrijke stem had, zo kreeg de redactie van de V.U.B. een hoofdrol toebedeeld bij de acquisitie van nieuwe deeltjes. Van Nouhuys fungeerde in alle stilte als adviseur, de

²¹⁰ AB, V.U.B.-archief, I 4, notulenboek 1934-1953, algemene ledenvergadering, 2 december 1942.

²¹¹ R.E.M. van den Brink, *Economische structuur en ontwikkeling van de informatiemedia in Nederland 1938-1985*, p. 57.

²¹² R. Visser, 'De grote sprong voorwaarts', in: *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken, en uitgeven*, [Amsterdam] 1979, p. 84-100.

hoogleraren in de redactie daarentegen fungeerden openlijk als klankbord (en daarmee ook als uithangbord). De uitgevers formaliseerden dit netwerk van adviseurs door een heuse vereniging op te richten met als enig doel het verwerven van het auteursrecht op V.U.B.-manuscripten. Ze maakten daarbij een duidelijke scheiding tussen de twee kernactiviteiten van de uitgeverij volgens de terminologie van Bhaskar (zie Inleiding): de redactie *filterde*, de uitgevers *versterkten*. Toegegeven, in de praktijk zetelden de uitgevers ook in de redactie, waardoor ze meewogen op de selectie, en ook mocht de redactie wel eens meespreken over vormgeving en reclame van de boekjes. Toch vat de filteren-en-versterken-metafoor helder de formele verdeling van taken samen, een verdeling die tot op zekere hoogte ook al bepalend was voor de verhouding tussen de Tadema's en Van Nouthuys.

Maar ondanks de brede inzet van de Nederlandse intellectuele elite (over de zuilen heen), een groots aangepakte reclamecampagne gericht op boekhandel en publiek en een stevige prijsverlaging werd de V.U.B. nooit de verhoopte grote klapper. Wellicht was de crisis daar deels debet aan, maar dat is minder dan het halve antwoord. Bovenal zijn de uitgevers er nooit ten volle in geslaagd de boekhandel en het potentiële kooppubliek duidelijk te maken waar de reeks voor stond: wetenschappelijk verantwoorde, overzichtelijke en degelijke inleidingen op een bepaald vakgebied, geschreven door een autoriteit op het terrein en bedoeld voor geïnteresseerden die enige opleiding hadden genoten. Reputatie en fondsprofiel van het huis in combinatie met de hooggeleerde redactieleden benadrukten te sterk het wetenschappelijke karakter van het project. Daarbovenop, en daarmee het voorgaande versterkend, voldeden ondanks alle goede zorgen van de redactie sommige deeltjes niet aan het vooropgezette idee, getuige enkele minder geslaagde biografieën of het al te taaie werk van Tinbergen over statistiek. Als we de spectaculaire, maar uitzonderlijke verkoop tijdens de Tweede Wereldoorlog buiten beschouwing laten, dan heeft het er alle schijn van dat de reeks haar relatieve succes grotendeels te danken had aan het feit dat diverse deeltjes jarenlang figureerden op de literatuurlijsten van inleidende colleges aan de universiteit. Bekendste voorbeeld is de *Inleiding tot de rechtswetenschap* van Van Kan. De V.U.B. stroomde meer dan de uitgevers lief was in de academische bedding van de rest van het fonds.

Met de V.U.B. wilden de uitgevers zich op een voor De Erven F. Bohn nieuw uitgeefveld begeven: het relatief jonge uitgeefveld van de populair-wetenschappelijke lectuur. Naar de vorm slaagden ze in hun opzet. Ze *frameden* hun nieuwe, populair-wetenschappelijke segment zoals het hoorde in die tijd: een relatief klein formaat, een breed opgezette publiciteitscampagne, de serieformule als een ‘Verlag im Verlage’ (een *imprint avant-la-lettre*), etc. Inhoudelijk sloegen ze echter de plank ten dele mis. In hun streven naar een populaire reeks ‘in de goeden zin van het woord’ werd de reeks te wetenschappelijk (bevonden), waardoor ze in het schemergebied tussen populair-wetenschappelijk en wetenschappelijk belandde. De V.U.B. getuigt van het feit dat uitgeefvelden nooit scherp afgebakend zijn. De uitgevers behandelden de reeks alsof ze op het populair-wetenschappelijke uitgeefveld functioneerde, maar waarschijnlijk maakte ze evengoed of zelfs veeleer deel uit van een wetenschappelijk uitgeefveld.

Afgezien van de vraag op welk uitgeefveld de reeks nu exact functioneerde, als segment kende ze een aantal opmerkelijke strategieën van fondsvorming. De zoektocht naar nieuwe deeltjes was een verhaal van op- en weer afvoeren van titels, omdat de deskundige niet kon schrijven of de schrijver niet deskundig was en de redactieleden in eigen land niemand kenden die de twee vaardigheden wist te verenigen. De redactie streefde bewust geen auteursoeuvres na. Een nieuwe naam in de reeks kreeg expliciet de voorkeur boven een oude bekende. Een mix van jong en oud had evenmin prioriteit. Belangrijker was dat een auteur over de maturiteit beschikte om een volledig vakgebied helder samen te vatten. Het ontbreken van buitenlandse auteurs bleek dan weer geen bewuste keuze, maar een traditie die langzaam insleet. Voorts werd een werk voorgesteld als de opvolger van een eerder werk (van Eerde – Fischer) of liet men een deeltje geheel omwerken (Buytendijk) om het nieuw leven in te blazen. Kortom, de hoekstenen van de V.U.B. waren, behalve de redactie en de naam, de *titels*. Met name die titels die hun weg vonden naar de collegebanken groeiden uit tot aan Bohn én aan de V.U.B. verbonden *fondstitels*.